

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
ენათმეცნიერების ინსტიტუტი

გ. რ თ ვ ა ვ ა

**ქართველურ ენათა ისტორიული
ფონეტიკის საკითხები**

II

**ყრუ ხვულ თანხმოვანთა დისიმილაციური
გამჟღავნება**

თბილისი
„მეცნიერება“

1984

ნაშრომში განხილულია სპეციალურ ლიტერატურაში დადგენილი ოსურის, სვანურისა და სპორადულად ქართლის ნასესხებ ლექსიკურ მასალაში ყრუ, ხშულთა დისტანციურ-დისიმილაციური გამჟღერების კანონზომიერების საკითხები.

მსგავსი კანონზომიერება გამოვლენილია ყარაბაღულ ენაშიც.

დადასტურებულია მოსაზრება, რომ აღნიშნული კანონზომიერების სფერო შემოიფარგლება მხოლოდ ნასესხებ სიტყვათა მასალით და გარკვეულია, რომ ამ ფონეტიკურ კანონთან არაფერი აქვს საერთო სვანურისათვის დამახასიათებელ როგორც შეთვისებულ, ისევე მკვიდრ ლექსიკურ მასალაში ყრუ ხშულთა კონტაქტურ-დისიმილაციურ გამჟღერების კანონზომიერებას.

ამდენადვე, არაა სარწმუნო, თითქოს ადგილი ჰქონდეს ქართველურ ენათა მკვიდრ სიტყვებში დისტანციურ-დისიმილაციური გამჟღერების ფაქტებს.

I მონაცემთა გამოვიდა 1962 წ.

რედაქტორი პროფ. ი. ქავთაძე

შ ე ს ა ვ ა ლ ი

წინამდებარე ნაშრომი ეხება არსებითად ქართველურ ენათათვის დამახასიათებელ ყრუ ხშულ თანხმოვანთა დისიმილაციური გამჟღერების კანონზომიერების საკითხებს. ეს ფონეტიკური პროცესი მდგომარეობს იმაში, რომ ერთ სიტყვაში შემავალი ორი ყრუ ხშული თანხმოვიდან ერთი მჟღერდება — ჩვეულებრივ წინამავალი, იშვიათად — მომდევნო.

აღნიშნული ფონეტიკური კანონზომიერების დადგენა ოსური ენის მასალაზე დაკავშირებულია გ. ახვლედიანის სახელთან. მას პირველად აქვს შენიშნული, რომ ოსურში ქართულიდან შეთვისებულ სიტყვებში, რომლებშიც ორი ყრუ ხშული თანხმოვანი შედის, ჩვეულებრივ პირველი მათგანი მჟღერდება — ქართ. პეტრე—ოს. ბეტრე....

გ. ახვლედიანსავე ეკუთვნის ამ ფონეტიკური კანონზომიერების მოქმედების პირობების გამოვლენა.

ეგვევ ფონეტიკური კანონზომიერება აღმოჩნდა მეტ-ნაკლები სისტემურობით ქართველურ ენებშიც. უფრო მეტი სისტემური ხასიათით დასტურდება იგი სვანურში ქართულიდან შეთვისებულ სიტყვებში.

ასევე ნათელი გახდა, რომ ეს კანონზომიერება მოქმედებდა ერთ დროს აფხაზურ-ადიღური ენებიდან ყაბარდოულში რუსულიდან შეთვისებულ სიტყვებში.

როგორც ჩანს, ფონეტიკური პროცესი — ყრუ ხშულთა დისიმილაციური გამჟღერება დასახელებულ ენებში — ხდება სხვა ენიდან შეთვისებულ სიტყვებში. საკუთარ მასალაში ამ ფონეტიკურ კანონზომიერებას არა აქვს ადგილი.

ზემოდასახელებული ენებისათვის საერთო-დამახასიათებელი ყრუ ხშულთა დისიმილაციური გამჟღერება მხოლოდ დისტანციური ხასიათისაა. ეს საკითხი განხილულია ნაშრომის პირველ ნაწილში.

ვერ გავიზიარებთ იმ მოსაზრებას, თითქოს დასახელებულ ენებში ყრუ ხშულთა დისიმილაციური გამჟღერების ერთი თავისებური სახეობა იყოს სვანურისათვის დამახასიათებელი ე. წ. კონტაქტური დისიმილაციური გამჟღერება სდ, შდ, სგ, შგ... კომპლექსებში, როგორც შეთვისებულ სიტყვებში — სვან. სგელ — ქართ. სქელი, სვან. ლაშგარ — ქართ. ლაშქარი, ისე მკვიდრ ფუძეებში — სვან. ისგვი — *ისქვი, შდრ. ზან. სქანი, ქართ. შენი, სვან. შიშგვი — *მიშქვი, შდრ. ზან. ჩქიმ-ი, ქართ. ჩემი...

ამ ფონეტიკურ პროცესს არაფერი აქვს საერთო დისტანციური გამჟღერების პროცესთან. იგი სულ სხვა კანონზომიერებას ემორჩილება. ამასთან დაკავშირებული საკითხები, როგორცაა მაგალითად ამჟამადაც მოქმედი ქართველურ ენებში ჰარმონიულ კომპლექსებში შემავალი ფშვინვიერი ხშულების გამკვეთრება (ქართ. ხთ — სტ, შთ — შტ...), წიგნის მეორე ნაწილშია განხილული.

ნ ა წ ი ლ ი კ ი რ ვ ე ლ ი

ყ რ უ ხ შ უ ლ თ ა დ ი ს ტ ა ნ ც ი უ რ - დ ი ს ი მ ი ლ ა ც ი უ რ ი ბ ა მ უ ლ მ რ ე ბ ა

1. ყ რ უ ხ შ უ ლ თ ა დ ი ს ტ ა ნ ც ი უ რ - დ ი ს ი მ ი ლ ა ც ი უ რ ი ბ ა მ უ ლ მ რ ე ბ ა ო ს უ რ ე ნ ა შ ი

ყ რ უ ხ შ უ ლ თ ა ნ ა ნ ხ მ ო ვ ა ნ თ ა დ ი ს ი მ ი ლ ა ც ი უ რ ი გ ა მ ე ლ მ რ ე ბ ი ს კ ა ნ ო ნ ზ ო მ ი ე რ ე ბ ა , რ ო გ ო რ ც წ ი გ ნ ი ს შ ე ს ა ე ა ლ შ ი ი ყ ო ა ლ ნ ი შ ნ უ ლ ი , პ ი რ ვ ე ლ ა დ გ . ა ხ ვ ლ ე დ ი ა ნ ი ს მ ი ე რ ი ყ ო გ ა მ ო ვ ლ ე ნ ი ლ ი ო ს უ რ შ ი ქ ა რ თ უ ლ ი დ ა ნ შ ე თ ვ ი ს ე ბ უ ლ ი ს ი ტ ყ ე ვ ე ბ ი ს მ ი ხ ე დ ვ ი თ : ო ს . ბ ა რ კ ი (ი რ ო ნ .) , ბ ა რ კ ი (დ ი გ .) — ქ ა რ თ . პ ა რ კ ი , ო ს . ბ ა რ გ ს კ ი „ მ ა რ ხ ვ ა “ , „ გ ლ ო ვ ა “ , (ი რ ო ნ .) , ბ ა რ გ ს კ ა — ქ ა რ თ . „ პ ა რ ა ს კ ე ვ ი “ , ო ს . ბ ა ტ ა რ ა (= ლ ი ა ხ ვ ი) — ქ ა რ თ . პ ა ტ ა რ ა (= ლ ი ა ხ ვ ი) , ო ს . ბ ე ტ რ ე — ქ ა რ თ . პ ე ტ რ ე ; ო ს . ბ ი ტ ნ ა (ი რ ო ნ .) , ბ ე ტ ი ნ ა (დ ი გ .) — ქ ა რ თ . პ ი ტ ნ ა ; ო ს . ბ უ ტ რ ო — ქ ა რ თ . ფ უ ტ უ რ ო , ო ს . გ ა რ ა კ ი — ქ ა რ თ . კ ა რ ა ჟ ი , ო ს . გ ო წ ო ბ ი — ქ ა რ თ . კ ო კ ო ბ ი , ო ს . გ ო ტ ო ს ი — ქ ა რ თ . კ ო ტ ო შ ი , ო ს . დ ი კ ი — ქ ა რ თ . ტ ი კ ი , ო ს . გ უ წ ა „ ჩ ი ნ ჩ ა ხ ვ ი “ — ქ ა რ თ . კ უ კ ი , ო ს . ჭ ი ტ რ ი — ქ ა რ თ . კ ი ტ რ ი , ო ს . ჭ ი რ კ ა — ქ ა რ თ . (რ უ ს უ ლ ი დ ა ნ შ ე თ ვ ი ს ე ბ უ ლ ი) კ ი რ კ ა კ ი რ კ ა დ ა ს ხ ვ .¹

დასახელებულ ნაშრომში წარმოდგენილია ოცამდე მაგალითი ქართულიდან შეთვისებული ასეთი სიტყვებისა. ავტორი თან იქვე დასძენს, რომ „ამ ნიმუშების გამრავლება შესაძლებელია არა მხოლოდ ქართულიდან ნასესხები სიტყვებით, არამედ სხვა კავკასიური ენებიდანაც“.

დასახელებული ნაშრომი რამდენიმე ახალი ნიმუშის დამატებით ავტორს შეტანილი აქვს თავის ცნობილ მონოგრაფიაში „ზო-

¹ გ . ა ხ ვ ლ ე დ ი ა ნ ი ო ს უ რ ი ე ნ ი ს ის ტ ო რ ი ი ს ა თ ვ ი ს , III . ხ შ უ ლ თ ა დ ი ს ი მ ი ლ ა ც ი უ რ ი გ ა მ ე ლ მ რ ე ბ ა ო ს უ რ ე ნ ა შ ი , თ ს უ შ რ ო მ ე ბ ი , XVIII , 1941 , გვ . 43 .

გადი ფონეტიკის საფუძვლები“, 1949 წ. გვ. 374—383, ხოლო შემდეგ კიდევ რამდენიმე მაგალითის დამოწმებით რუსულ ენაზე გამოსულ მის შრომათა კრებულში „Сборник работ по осетинскому языку“, Тбилиси, 1960, с. 136—145.

გ. ახვლედიანმა გამოავლინა ოსურის მასალაზე ქართულიდან შეთვისებულ სიტყვებში ყრუ ხშულ თანხმოვანთა დისიმილაციური გამჟღერების კანონზომიერება, გაარკვია ამ ფონეტიკური პროცესის მოქმედების ძირითადი პირობები. ამის შესახებ მასთან ვკითხულობთ „წარმოდგენილ მასალაში (ივარაუდება ქართულიდან შესული სიტყვების ერთი ნაწილი ოსურში — გ. რ.) ნათლად ჩანს შემდეგი ფონეტიკური კანონზომიერების მოქმედება: ნ ა ს ე ს ხ ე ბ ს ი ტ ყ ვ ე ბ შ ი ო ს უ რ ი ე ნ ა თ ა ვ ი ს გ ა ნ ვ ი თ ა რ ე ბ ი ს გ ა რ კ ვ ე უ ლ ს ა ფ ე ხ შ რ ზ ე ვ ე რ ი ტ ა ნ ს ე რ თ ს ი ტ ყ ვ ა შ ი ო რ ა ბ რ უ პ ტ ი ვ ს , r e s p , ო რ ხ შ უ ლ ა ს პ ი რ ა ტ ს (აგრეთვე აბრუტივსა და ასპირატს) და ამიტომ ერთ მათგანს ამჟღერებს ხოლმე... ბგერათა ასეთ შენაცვლებას საფუძვლად უდევს ტენდენცია გააადვილოს მსესხებელმა მისთვის უცხოური ბგერის წარმოთქმა დისიმილაციური გამჟღერებით“². გ. ახვლედიანი დასძენს, რომ დისიმილაციური გამჟღერების პროცესს ადგილი ჰქონდა ქართული სიტყვების ოსურში შესვლის უფრო ადრინდელ ხანაში, ხოლო „შემდეგ კი ორენოვნობის გაძლიერებისას, ოსურში შედის კავკასიური ენებიდან სიტყვები მასობრივად, და ოსური ენა ეგუება და ითვისებს კავკასიურ ბგერათა სწორ გამოთქმას, კერძოდ — აბრუტივებისა და ასპირატებისას“³. ამით აიხსნება მისი აზრით, ის ფაქტი, რომ სულ ბოლო ხანებში შეთვისებული ქართული სიტყვები ოსურში წარმოითქმის ადეკვატურად, ე. ი. არადისიმილირებულად, მაგ., სამხრულ ოსური — პ ი ტ ნ ა , ტ ა ფ ა , პ ე ტ რ ე , ნაცვლად უფრო ძველი ვარიანტებისა ბიტნა, თაბა, ბეტრე. აქედან დაასკვნის მკვლევარი, რომ წარმოდგენილი დისიმილირებული სიტყვები ოსურს შეუთვისებია ქართულიდან იმ დროს, როცა ჯერ კიდევ არ ჰქონდა კავკასიურისათვის დამახასიათებელი ფონეტიკური სისტემა.

² გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, გვ. 382.

³ იქვე.

ამგვარად, გ. ახვლედიანის აზრით, ოსურ ენაში მომხდარ ფონეტიკურ პროცესს — ყრუ ხშულთა დისიმილაციურ გამჟღერებას — ადგილი აქვს მხოლოდ შეთვისებულ სიტყვებში, ფაქტიურად მხოლოდ ქართულიდან შეთვისებულ სიტყვებში. ეს პროცესი შეპირობებულია ამ ენათა კონსონანტური სისტემის სხვაობით. კონკრეტულად ივარაუდება, რომ ქართული იბერიულ-კავკასიური ოჯახის წევრია, რომელსაც ახასიათებს ხშულთა სამეულებრივი სისტემა, სახელდობრ, მჟღერი ხშული და ყრუ ხშულები — ასპირატი და აბრუპტივი. ოსური კი ინდოევროპული ენაა, რომელსაც „არ უნდა ჰქონოდა იმთავითვე აბრუპტივები და სრულფშინივიერი თანხმოვნები“⁴. იგი დიდი ხანია იმყოფება კავკასიურ ენათა გარემოცვაში და თანდათან ხდება ამ ენის კონსონანტური სისტემის შეცვლა იბერიულ-კავკასიურ ენათა ფონეტიკური სისტემით, არსებთან აქ თანდათან ყალიბდება აბრუპტივი ხშულები. გ. ახვლედიანის მიერ ოსურში ყრუ ხშულთა დისიმილაციური გამჟღერების კანონზომიერების გამოვლენას და ამ ფონეტიკური პროცესის ჩამოყალიბების პირობების დადგენას უთუოდ დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ენათმეცნიერებაში. ოღონდ ჩვენ აქ ამ მნიშვნელოვან მიგნებაში მცირე კორექტივის შეტანა მიგვაჩნია საჭიროდ. დამატებლად არის ნათქვამი, რომ ოსურში ყრუ ხშულთა დისიმილაციური გამჟღერების პროცესი დაიწყო მაშინ, როცა დაიწყო ამ ენის „გაკავკასიურება“. ეს პროცესი კი გრძელდებოდა დიდი ხნიდან და მეცხრამეტე საუკუნის ჩართვითაც, რამდენადაც ოსურში მომხდარა დისიმილაციური გამჟღერება გასულ საუკუნეში ქართულის გზით შესულ რუსულ სიტყვაში — ოს. ჭირკა — ქართ. კირკა (რუს. кирка), ხოლო რუსული ადაპტაციის შედეგად მოხდა ბოლო ხანებში გამჟღერების პროცესის შეწყვეტა: სამხრულ ოსურში ქართული სიტყვები გადასულა იდენტურად — პიტნა, პეტრე... ზიტნა, ზეტრე და სხვების ნაცვლად. ცხადია, ასეთი მოკლე ხნის განმავლობაში არ იქნებოდა შესაძლებელი ოსურის კონსონანტთა სისტემის შეგუების პროცესი ქართულის კონსონანტთა

⁴ გ. ახვლედიანი, ხშულთა დისიმილაციური გამჟღერება ოსურ ენაში, 33. 42.

სისტემასთან. უნდა ვიფიქროთ, ამას შეუწყობ ხელი ოსური სალიტერატურო ენის ჩამოყალიბებამ. ოსურ სალიტერატურო ენაში ქართული სიტყვები ადეკვატურად უნდა გადასულიყო (ქვემოთ ნაჩვენები იქნება ანალოგიური შემთხვევები ყაბარდოულში რუსულიდან შესულ სიტყვებში).

II. ყრუ ხშულთა დისიმილაციურ-დისიმილაციური გამჟღავნება ქართულურ ენაში

გ. ახვლედიანის მიერ თემაზე — „ყრუ ხშულთა დისიმილაციური გამჟღავნება ოსურში“ — მოხსენების გამო გამართულ კამათში აღუნიშნავთ ა. შანიძეს, ვ. თოფურიას და ს. ჟღენტს, რომ ყრუ ხშულთა დისიმილაციური გამჟღავნების თითო-ორი შემთხვევები დასტურდება ქართველურ ენებში, კერძოდ ქართულის მთის კილოებში — ხევს. გურკო, მთიულ. ბატარა, ბატრონი... სვანურში — ჭაქვარ-ქარ. კაპები⁵...

ამ საკითხებს გ. ახვლედიანი უფრო ვრცლად ეხება ცნობილ მონოგრაფიაში — „ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები“. ამ ნაშრომში ცალკე საკითხად არის გამოყოფილი „ხშულთა დისიმილაციური“ გამჟღავნების საკითხისათვის⁶. მას შემდეგ, რაც მისთვის გაირკვა, რომ ყრუ ხშულთა დისიმილაციური გამჟღავნების შემთხვევები აღმოჩნდა ქართულის დიალექტებსა და უფრო სვანურ ენაში, იგი აღნიშნავს, რომ „ამ კანონზომიერების მოქმედება თითქმის ისევე ძლიერი ყოფილა სვანურში, როგორც ოსურში“⁶. ამის გამო მან დასახელებულ წიგნში მოათავსა თავი „ხშულთა დისიმილაციური გამჟღავნება სვანურში“.

1. ყრუ ხშულთა დისიმილაციური გამჟღავნება ქართულში

ზემოხსენებულ მონოგრაფიაში გ. ახვლედიანს წარმოდგენილი აქვს ძველ ქართულში, თანამედროვე ქართულის სალი-

⁵ გ. ახვლედიანი, ხშულთა დისიმილაციური გამჟღავნება ოსურ ენაში, გვ. 42.

⁶ გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, გვ. 378.

ტერატურო ენასა და მის დიალექტებში შენიშნული ყრუ ხშულთა დისიმილაციური გამყდერების შეზღვევები: ქართ. ჭაბუკი—ძვ. ქართ. ჭაპუკ-ი, ხევს. გურკო (—კურკო), მთიულ. ბატარა—პატარა, ბატონი (შდრ. მეგრ. პატონი), კაბარჭი-ი (—ძვ. ქართ. კაპარჭი-ი)...

ყველა ეს სიტყვა შეთვისებული ჩანს. ჭაბუკი—სპარს. *čāpuk* გურკო—კურკო—ლათ. *quercus* (ა. შანიძე), ბატონი (—პატრონი)—ლათ. *patron* და სხვ...

ფრ. ნაისერმა გ. ახვლედიანისაგან დამოუკიდებლად ძველ ქართულსა და ქართულის კილოებში ნახესხებ სიტყვებში გამოავლინა ყრუ ხშულთა დისტანციური დისიმილაციური გამყდერების რიგი შემთხვევა: ძვ. ქართ. ებისტოლე—ეპისტოლე, ბარაკლისი—პარაკლისი, იბაკო—იპაკო (ბერძნ. *ἰπακός*), ეგუტერი—ეკუტერი (ბერძნ. *ἐκχυρίων* ვ-ს მეტათეზისით), ბატონი—პატონი—ლათ. *patron*, მანდიკა—მანტიკა—ლათ. *mantica*, ბილწი—პილწი, გატა—კატა, მაგრატელი—მაკრატელი, საბათიო—საპათიო (სომხ.), მთიულ. მა(რ)ჩაკელი—მაჭანკალი, ხევს., ფშავ. ბატარა—პატარა, კაბარჭი—კაპარჭი, ქართლ. პამედნიკი—რუს. *памятник* და სხვა სათანადო წყაროების ჩვენებით⁷.

გ. ახვლედიანის და ფრ. ნაისერის მიერ ძვ. ქართულსა და ქართულის კილოებში გამოვლენილი დისიმილირებული სიტყვების გარდა შეიძლება ზოგი სხვაც დადასტურდეს:

გ. დეეტერსს ნაჩვენები აქვს, რომ ქართ. კო მ ბ ა ლ ი კ ო ბ ა ლ ი (საბა) შეთვისებულია ახალი სპარსული ენიდან — *kōpāl*⁸. ეს სიტყვა ქართულში დისიმილირებული სახითაა წარმოდგენილი — კო(მ)ბალი — *kōpāl*, დისიმილაცია პროგრესულია.

ახ. სპარსული *kōpāl*. ჰანურშიცაა შესული, ჰან. კ ო მ ბ ა ლ ი — *палка*, которою бьют по вате, а также для разбивания орехов⁹.

⁷ Fr. Neisser, Studien zur georgischen Wortbildung, Wiesbaden, 1953, S. 21.

⁸ G. Deeters, Die Kaukasischen Sprachen, Handbuch der Orientalistik, Erste Abteilung, VII Bande, Leiden | Köln, 1963, გვ. 25.

⁹ H. Марр, Грамматика чанского (лазского) языка, С.-Пб., 1910, გვ. 157.

ასევე ქართ. კომბოსტო, შდრ. რუს. капуста, იტალ. com-
posta...

როგორც დადგენილია, დისიმილაციური გამეღერება, მხოლოდ
ყრუ ხშულ თანხმოვნებს ეხება — ორი ყრუ ხშული თანხმოვნიდან
ერთი მათგანი მეღერდება. გ. ახვლედიანს ოსურში ქართულიდან
შეთვისებულ დისიმილირებულ სიტყვათა ნიმუშებში, როგორც
გამონაკლისი, შეტანილი აქვს სიტყვა ზოკო—ოკო¹⁰, სადაც
თითქოს გამეღერებული ჩანს ყრუ სპირანტი ს. სოკო-ს ფონეტი-
კურ სახესხვაობას ადგილი აქვს ქართულის კილოებში, მათ შორის
ქართლურშიც (ქეგლ). ამდენადვე, შეიძლება ეს სიტყვა ამ სახით
ქართულიდან იყოს ოსურში შესული.

ქართული სოკო||ზოკო ვარიანტებში თავიკიდური ს და ზ სპი-
რანტების მიმართების ანალოგიურ შემთხვევას ადგილი აქვს ზა-
ნურის კილოებში: ქართულიდან შეთვისებული სახელი სიტყ-
ვა მეგრულში ძველი თაობის წარმომადგენელთა მიერ გამოით-
ქმის ზიტყვის სახით, რომ აქ შემთხვევით ფაქტთან არ უნდა
გვეკონდეს საქმე, ამას ადასტურებს ჭანურის მონაცემი. ნ. მარის
ჭანურის ლექსიკონში სიტყვა შეტანილია ზიტა-ს სახით¹¹.
ამ შემთხვევაში საკითხი დგება ზანურში ამ სიტყვის თავიკიდური ს
სპირანტის მეორეულობის შესახებ. ხომ არაა სიტყვის თავიკი-
დური აფიქსისეული ს სპირანტი მიღებული დ-ნააფიქსარი მეღე-
რი ხშულისაგან — სიტყვა—ზიტყვა—*ძიტყვა—*დიტყ-
ვა? ამას მხარს უჭერს თითქოს ჭანურის ზიტ-ის ძივ ვარიანტი,
რომელიც ნ. მარს აქვს მოყვანილი დასახელებულ ნაშრომში.

ამდენადვე შეიძლება ითქვას, რომ სოკო სიტყვის თავიკი-
დური ს ყრუ სპირანტი არ უნდა იყოს მიღებული დისიმილაციუ-
რი გამეღერების გზით. აქ სხვაგვარ მოვლენასთან უნდა გვეკონდეს
საქმე.

2. ყრუ ხშულთა დისიმილაციური გამეღერება ზანურში

ძალზე იშვიათია ყრუ ხშულთა დისტანციური დისიმილაციუ-
რი გამეღერების შემთხვევები ზანურის კილოებში.

¹⁰ გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, გვ. 381.

¹¹ Н. М а р р, Грамматика чанского языка, с. 145.

ა. ერთი ასეთი შემთხვევაა მეგრულში რუსულიდან შეთვისებული სახელი კუ ზ ე ც ი მნიშვნელობით „ხელმომჰირნე, მდიდარი კაცი“—რუს. купец. ეს სიტყვა იმავე კუ ზ ე ც ი ს სახით სვანურშიც დასახლებული აქვს გ. ახვლედიანს. სამეგრელოში კუზბეცი იშვიათად ვაეის საკუთარ სახელადაც გვხვდება.

საყურადღებოა, რომ რუსული купец ყაბარდოულში შესულა კუპეც (к|у|п|е|ц)-ის სახით მნიშვნელობის საგრძნობი გადახრით — „დიდი აბრეშუმის შალი“ (ივარაუდება პირი, რომელიც ყიდის კარგ საქონელს).

ბ. დრამირებული გამქლერებით არის ზეპირი გზით ბერძნულიდან შეთვისებული მეგრული სახელი დოფა „ნაკვერცხალი“, „ლადარი“, შდრ. ბერძნ. ἄψαφα „იგივე“.

როგორც ქვემოთ იქნება ნაჩვენები, ეს სიტყვა ბერძნულიდან ადილურ ენებშიც უნდა იყოს შესული.

გ. ცნობილია, რომ ენებში შეიმჩნევა ზოგი სიტყვის შემთხვევითი, არასისტემური ხასიათის ფონეტიკური ცვლილებები. მართალია, ასეთი ცვლილებანი ერთეულ ფაქტებში ვლინდება, მაგრამ ისინიც გარკვეულ კანონზომიერებას ემორჩილებიან.

ერთი ასეთი შემთხვევაა ქართული გვარსახელი ჭიტავა. ეს გვარი დიდად გავრცელებულად არ ითვლება.

ჭიტავა, საფიქრებელია, იმავე ჭითავას გვარის ფონეტიკური ვარიანტი იყოს, შდრ. ამ ფუძისაგან ნაწარმოები სხვა ქართველური გვარები — ჭ ი თ ა ნ ა ვ ა , წ ი თ ლ ი ძ ე , წ ი თ ლ ა ნ ა ძ ე...

უნდა ვივარაუდოთ, რომ რომელიმე ქართველი ჭითავა გვარის მატარებელი მოხვდა რუსულ გარემოში, კონკრეტულად რუსის ოჯახის წევრი გახდა გათხოვების ან ჩასიძების გზით (ასეთი შემთხვევა შეიძლება ყოფილიყო რამდენიმე). ჭითავა ზეპირი გზით რუსულში უნდა გადასულიყო ЧИТАВА ჩ'ით'ავა-ს სახით, სადაც ქართული ჭ და თ ხშულებს შეენაცვლებოდა რუსულში მისთვის დამახასიათებელი ოდნავფშვინვიერი ხშულები, პრერუპტივები Ч' და Т', ე. ი. აქ ჩვენ საქმე გვაქვს ჩვეულებრივ ბგერათსუბსტიტუციასთან. შემდეგში კი, როცა დამკვიდრდა რუსულად მეტყველთა ენაში ჭ ი თ ა ვ ა ს რუსული გამოთქმა Ч'ИТ'АВА ჩ'ით'ავა ქართულში (მეგრულში) მისი რუსულიდან გადმოღების

დროს შეიცვალა ჭიტავას სახით, ე. ი. მოხდა დისიმილაციური გამჟღერება: ქართველური ენებისათვის უჩვეულო პრერუპტივი ყ ჩ' შეიცვალა ჭ მჟღერი ვარიანტით, ხოლო მომდევნო პრერუპტივი ტ თ'—ტ მკვეთრით (შდრ. რუს. Толстой—ქართ. ტოლსტოი...).

ამგვარად, ჭითავა გვარის ფონეტიკური ვარიანტი ჭიტავა წარმოდგენს რუსულად გადაბგერებულ Читава ჩ'ით'ავა-ს დისიმილაციური გამჟღერებით ქართულ-მეგრულ გამოთქმას.

რამდენადაც ჭითავა რუსულ გამოთქმაში ისმის და იწერება Джитава-ს სახით, და არა Читава-სი, შეიძლება გვეფიქრა, რომ დისიმილაციური გამჟღერება რუსულში მომხდარი პროცესიაო. ეს ვარაუდი საფუძველს მოკლებულია, რამდენადაც რუსულის კონსონანტური სისტემისათვის უცხოა ჭ ძჟ ფონემა. საერთოდ რუსულში ქართულიდან შესულ გვარსახელებში, ტოპონიმებსა და ჰიდრონიმებში, რომლებშიც შედის ჭ აბრუპტივი, როგორც ცნობილია, მას შეენაცვლება ოდნავფშვინვიერი ყ ჩ' ფონემა — ჭიათურა — Чиатура, რაჭა — Рача, ჭითაწყარი — Читацкари და სხვ.¹²

ამგვარად, უნდა ვიფიქროთ, რომ ქართულმა (მეგრულმა) ჭითავა გვარსახელმა განიცადა შემდეგი ფონეტიკური ცვლილებები: ჭითავა—რუს. Читава, ჩ'ით'ავა—ქართ. (მეგრ.) ჭიტავა—რუს. Джитава.

დ. ასევე, ერთი შემთხვევა ჭანურშიც აღმოჩნდა, სადაც შეთვისებული სახელი დისიმილირებული სახით არის წარმოდგენილი. ჭან. მდუთი „თუთა“, მდუთიშ ჯა „თუთის ხე“¹³, ირანული წარმომავლობის სიტყვაა რეგრესული დისიმილაციური გამჟღერებით შემონახული — (შ)-დუთ-ი—თუთა. ქართულში ეგევე სიტყვა არაა დისიმილირებული.

შ. დისიმილაციური გამჟღერება სვანურში

გ. ახვლედიანს აღნიშნული აქვს, რომ ქართულში ყრუ ხშულთა დისიმილაციური გამჟღერების შემთხვევები შედარებით ნაკ-

¹² აჭარა — რუს. Аджара აქ გამოწაკისია, რამდენადაც ეს სიტყვა თავის დროზე რუსულში თურქულის გზითაა შესული.

¹³ Н. М а р р, Грамматика чанского языка, с. 140.

ლებია, მაგრამ მის და შემდეგ ფრ. ნაისერის მიერ გამოვლენილი ძველ ქართულსა და ქართულის კილოებში ასეთი მაგალითების მიხედვით ირკვევა, რომ ეს პროცესი ქართულშიც არც ისე იშვიათი მოვლენა ყოფილა. სევანურში კი, ისევე როგორც ოსურში, ყრუ ხშულთა დისიმილაციური გამჟღერება უფრო სისტემურ ხასიათს ატარებს (გ. ახვლედიანი).

გ. ახვლედიანის მიხედვით, ოსურისაგან განსხვავებით სევანურისათვის დამახასიათებელია ორი ტიპის დისიმილაციური გამჟღერება: 1. ოსურის მსგავსი ყრუ ხშულთა დისტანციური დისიმილაცია და 2. ოსურისაგან განსხვავებული კონტაქტური დისიმილაციური გამჟღერება. როგორც ამ შრომის შესავალში აღვნიშნეთ, კონტაქტური ხასიათის დისიმილაციური გამჟღერება, როგორც არსებითად განსხვავებული, ამ წიგნის მეორე ნაწილში იქნება განხილული. აქ კი ჩვენ სევანურის მხოლოდ ყრუ ხშულთა დისტანციურ დისიმილაციაზე გვექნება მსჯელობა.

ოსურის მსგავსად, დისტანციური დისიმილაციური გამჟღერება სევანურში შეიძლება იყოს როგორც რეგრესული, ისე პროგრესულიც. ამ მხრივ განსხვავებას გ. ახვლედიანი ხედავს ოსურსა და სევანურში იმაში, რომ ოსურში თურმე პროგრესული დისიმილაციური გამჟღერების შემთხვევები იშვიათია, ხოლო სევანურში კი იგი თითქოს უფრო გავრცელებული ჩანსო. რაც შეეხება რეგრესულ დისიმილაციურ გამჟღერებას, მისი შემთხვევები გაცილებით უფრო მეტია ორსავე ენაში.

გ. ახვლედიანს წარმოდგენილი აქვს სევანურში ქართულიდან და ზანურიდან შეთვისებულ სიტყვებში ყრუ ხშულთა დისტანციური რეგრესულ-დისიმილაციური გამჟღერების ორ ათეულამდე შემთხვევები: სვან. ბალტო—ქართ. პალტო, სვან. ბაპ—მეგრ. პაპა (მღვდელი), სვან. ბატრონ—ქართ. პატრონი, შდრ. მეგრ. პატრონი „ბატონი“, სვან. ბაწკ—ქართ. პაწკი („ხის წვრილი შტო“), სვან. ბეტრე—ქართ. პეტრე, სვან. ბირწამალ—ქართ. პირწამალი (თოფისა), სვან. გაკ—ქართ. კაკალი, სვან. ვალტეზ—ქართ. კალატოზი, სვან. ვარყანტ (ყარყანდ)—ქართ. ყარყატი (ფრინვე.), სვან. ვატ—ქართ. ვატო, სვან. ვირწყალ—ქართ. კირწყალი, სვან. ვოწხირ—ქართ. კოწახური, სვან. დაიკ—ქართ. ტაიკი, სვან. დეტა—ქართ.

ტუტა, სვან. ებისკოპოსი—ქართ. ეპისკოპოსი, სვან. ლა-გურკა—
 წმ. გიორგის ეკლესია (ლა—პრეფიქსია, ხოლო გვირქაგურკ —
 კვირიკეს სვანური ვარიანტია), სვან. მადრაბ—ქართ. მათრაბი, სვან.
 ჭაჭარ—ქართ. ჭაჭები, სვან. ჭკკ—ქართ. ჭიკჭიკი, ხოლო ყრუ;
 ხშულთა დისტანციური პროგრესულ-დისიმილაციური გამჟღერების
 მაგალითებად წარმოდგენილი აქვს შემდეგი: სვან. კრამიდ—ქართ.
 კრამიტი, სვან კოსდა—ქართ. კოსტა, სვან. კოშგ—ქართ. კოშკი,
 სვან. კუბეც—რუს. купец, სვან. პრისდავ—ქართ. პრისტავი—
 რუს. пристав, სვან. სდუბანუ—ქართ. სტეფანე, სვან. ტაბაგ—
 ქართ. ტაბაკ-ი, სვან. ტაშდ—ქართ. ტაშტი, სვან. ტახდ—ქართ.
 ტახტ-ი, სვან ქრისდე—ქართ. ქრისტე, სვან. ყანჭუ—ქართ. ყანჩა,
 სვან. ყაჭ—ქართ. ყაჭ-ი, სვან. წისგვილ—ქართ. წისქვილი, ჭახრა-
 გაი—ჭახრაყია, სვან. ჭვგ—ქართ. ჭვ-ი, სვან. ჭიშგარ—ქართ. ჭიშ-
 კარ-ი.

რაც შეეხება სვანურში ხშულთა კონტაქტურ-პროგრესულ-
 დისიმილაციურ გამჟღერებას, ამის ნიმუშად გ. ახვლედიანის და-
 სახელგებულ მონოგრაფიაში წარმოდგენილია მხოლოდ ექვსიოდე
 მაგალითი: სვან. ლაშგარ—ქართ. ლაშქარ-ი, სვან. სამხდო—ქართ.
 სამხთო, სვან. სგანი—მეგრ. სქანი. სვან. სგელ—ქართ. სქელი,
 სვან. სდუბანუ—ქართ. სტეფანე, სვან. შგერ—ქართ. შქერი¹⁴.

ჩვენი აზრით, აქ წარმოდგენილი სვანურში ხშულთა დისტან-
 ციური პროგრესულ-დისიმილაციური გამჟღერების ნიმუშებიდან
 მხოლოდ შვიდი შეიძლება იყოს ამის მაგალითი — სვან. კრამიდ,
 კუბეც, ტაბაგ, ყაჭ, ჭახრაგია, ჭვგ, სდუბანუ, დანარჩენი კი — სვან.
 კოსდა, კოშგ, პრისდავ, ტაშდ, ტახდ, ქრისდე, წისგვილ, ჭიშგარ.
 წარმოდგენს კონტაქტურ-დისიმილაციური გამჟღერების ნიმუ-
 შებს.

ამდენადვე, სვანურშიც, ისევე როგორც ოსურში, ყრუ ხშულ-
 თა დისტანციური პროგრესული დისიმილაციის შემთხვევები იშვია-
 თი ჩანს.

¹⁴ გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, გვ. 386.

III. ყრუ ხშულთა დისტანციურ-დისიმილაციური გამქლერება ყაბარდოულ ენაში

ყრუ ხშულთა დისტანციურ-დისიმილაციური გამქლერება რომ მხოლოდ შეთვისებული სიტყვების ფონეტიკური კანონზომიერებაა, ამას უფრო აშკარად ღდის აფხაზურ-ადიღური ენებიდან ძირითადად ყაბარდოული ენა, სადაც ამ პროცესს მხოლოდ შეთვისებულ სიტყვებში ჰქონია ადგილი. ყაბარდოულ ენაში რუსულიდან ზეპირი გზით შესულ სიტყვებში, რომლებიც შეიცავდნენ ორ ყრუ ხშულ ფონემას, რიგ შემთხვევაში ერთი მათგანი გამქლერებული ჩანს. ეს პროცესი ყაბარდოული ენის ფონეტიკური სისტემის განვითარების ერთ გარკვეულ დროში მომხდარა, მაგალითები: ყაბ. ბაღ-თო-რუს. пальто, ყაბ. ბაღ-თაქი-რუს. платок, ყაბ. ჭკრუშკია (-გურუშკია)-რუს. корешки, ყაბ. ბრანჯი (ბრანჯი)-რუს. пряник...

აქ წარმოდგენილი სიტყვები ამოღებულია მ. აფაქევის ნაშრომიდან¹⁵. ასევე უნდა იყოს გამქლერებული ყაბარდოულში საკმაოდ ძველად შესული რუსული ტოპონიმი ბეთარბუხი — რუს. Петербург.

დასახელებულ მაგალითებში რუსული ყრუ ხშული п, т, к თანხმოვნების გამქლერება უნდა მიეწეროს მომდევნო ყრუ ხშულ თანხმოვნებს, ე. ი. აქ მოქმედებს ოსურისა და სვანურის დამახასიათებელი ყრუ ხშულთა დისტანციურ-დისიმილაციური გამქლერება.

ყაბარდოულის ახლო მონათესავე ადიღურ ენაში იშვიათია რუსულიდან შეთვისებულ სიტყვებში ყრუ ხშულთა დისიმილაციური გამქლერების შემთხვევები, რაც უნდა აიხსნებოდეს ამ ენათა კონსონანტური სისტემის განსხვავებული ცვლილებით.

ადიღურ ენათა კონსონანტური სისტემა ისტორიულად ხასიათდებოდა ხშულ თანხმოვანთა ოთხეულე ბ რ ი ვ ი ს ი ს ტ ე მ ი თ, ე. ი. სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენათა განსხვავებით, რომელთაც აქვთ ხშულთა სამეულე ბ რ ი ვ ი ს ი ს ტ ე მ ა შედგენი-

¹⁵ М. Л. А п а ж е в, Вопросы влияния русского языка на кабардинский язык, Нальчик, 1963, с. 75...

ლობით — მყლერი, ფშვინვიერი და აბრუპტივი (დ თ ტ, ბ ფ პ...), ადილეურ ენათა ხშულეებში შედიოდა მეოთხე ყრუ ხშული მინი-მალური ფშვინვიერობით — პ რ ე რ უ პ ტ ი ვ ე ბ ი (ფ' თ' ც' ჩ'...), რომლებიც ბგერობრივ ემთხვევიან რუსული ენის п, т, к, л... ყრუ ხშულეებს..

ყაბარდოულ ენაში პრერუპტივები გამყლერდნენ და ამდენადვე გამარტივდა ხშულ კონსონანტთა სისტემა — ოთხეულე ბ რ ი ვ ი სისტემა შეიცვალა სამეულე ბ რ ი ვ ი თ (ბ ფ პ, დ თ ტ...). რაც შეეხება ადილეურ ენას, ოთხეულე ბ რ ი ვ ი თ სისტემა შემონახულია დასავლურ კილოებში, ბუედეულურსა და შაფსულურ კილოებში, ე. ი. ადილეურ ენაზე მოლაპარაკე მოსახლეობის დიდ უმრავლესობაში, ხოლო აღმოსავლურ კილოებში — აბძახურსა და კუმგუურში პრერუპტივები დემთხვა ფშვინვიერებს და ამით ამ კილოებშიც ოთხეულე ბ რ ი ვ ი თ სისტემა შეიცვალა სამეულე ბ რ ი ვ ი თ (დ თ ტ, ბ ფ პ...), ოლონდ აქ ასპირატები (თ, ფ, ც...) დაუახლოვდნენ ბგერობრივ პრერუპტივებს. ეს პროცესები ადილეურ ენებში ხდებოდა იმ ხანებში, როცა დაიწყო და თანდათან მკვიდრდებოდა ადილეულ და ყაბარდოულ ხალხთა კონტაქტი მეზობელ რუს ხალხთან და შეთვისებულ სიტყვებში რუსული ასპირატები გადადიოდა ადილეურსა და ყაბარდოულში განსხვავებულად: ყაბარდოულმა ეს ბგერები გადმოიღო იმ ხანებში მისთვის დამახასიათებელი არასრულფშვინვიერი ხშულით, პრერუპტივით, ხოლო შემდეგში ამ ტიპის ხშულების მყლერებით შენაცვლენს შედეგად მოხდა რუსული ლექსიკის შესვლა ადილეურსა და ყაბარდოულში.

ყაბარდოელებს უფრო ძველი კონტაქტი უნდა ჰქონოდათ რუსებთან, ვიდრე ადილელებს. ეს კონტაქტი დაწყებულა იმ ხანებში, როცა ყაბარდოულში ჯერ კიდევ მოქმედი იყო პრერუპტივები. ვფიქრობთ, ამ ხანებში უნდა იყოს შესული რუსული სიტყვა **князь** პირველად ქჯნაზ სახით.

შეთვისებული **князь** სიტყვის არასრულფშვინვიერი რუსულისათვის დამახასიათებელი ქ ყაბარდოულში შეიცვალა მყლერი გ ხშულით, ხოლო პალატალური გ ქ კ ხშულების გააფრიკატების პერიოდში გადავიდა ჯ აფრიკატში: **князь** — ქჯნაზ — *გჯნაზ — ჯჯნაზ. მაშასადამე, ამ შემთხვევაში ყაბარდოულში ად-

გილი აქვს ჩვეულებრივ პრერუბტივის მკლერით შენაცვლების შემთხვევას და არა დისიმილაციურ გამჟღერებას. ცხადია, აქ არც იყო მოსალოდნელი დისიმილაციური გამჟღერება, რამდენადაც რუს. **к н я з з** სიტყვაში არა გვაქვს ორი ყრუ ხშული თანხმოვანი.

ადილეურში რუს. **к н я з з** შეიძლება იმ ხანებში არც იყო შესული. რუს. **к н я з з**-ის მნიშვნელობით ადილეურში იხმარება საკუთარი სიტყვა ფშგ.

უფრო გვიან შესული შეიძლება იყოს რუს. **п я т а к** ყაბარდოულში **ბ ა წ თ ა ყ**-ის სახით. ე. ი. დისიმილაციური გამჟღერებით, ეგერე სიტყვა დისიმილაციური გამჟღერებით არის შესული ადილეურშიც — ბითაჯ. უფრო საფიქრებელია, იგი ყაბარდოულის გზით ჰქონდეს ადილეურს შეთვისებული.

საერთოდ კი ამ სიტყვის რუსულიდან უშუალოდ გადასვლის მიჩნევას ადილურ ენებში აქლავს ერთი დაბრკოლება: რუს. **п я т а к**-ის ბოლოკიდური **к** უკანაენისმიერი ასპირატი შენაცვლებული აქვს ფარინგალური ხშულებით — ყაბ. **ბ ა წ თ ა ყ**, ადილ. **ბ ა ჯ თ ა ჯ**.

ანალოგიურ შემთხვევას აქვს ადგილი რუსულ **капуста** სიტყვასთან დაკავშირებით. ორსავე ენაში რუს. **капуста** შეთვისებულია თითქოს დისიმილაციური გამჟღერებით, ოღონდ აქაც ადილეურში **к** და **т** ასპირატის ნაცვლად არის ჯ ფარინგალური ხშული — ადილ. **კ ა ბ ა ს კ ა**, ყაბარდოულში კი **к** ასპირატი გადმოღებულია ყ ფარინგალით — ყაბ. **ბ ა წ თ ა ჯ**. შეიძლება ამ სიტყვის რუსულიდან ადილურ ენებში შესვლა გაშუამავლებული იყო რომელიმე თურქული ენის გზით, შდრ. რუს. **м у ж и к**, რომელიც, უნდა ვიფიქროთ, თურქული ენებიდან შეიძლება იყოს შესული ყაბარდოულში მგზეყ-ის სახით, ხოლო ადილეურში მგეჯე-ის სახით, შდრ. ყარაჩაულ-მალყარული **м ы ж ы к ь**...¹⁶

რუს. **кирпиц** ითვლება თურქული ენებიდან შეთვისებულ სიტყვად, შდრ. თურქ. **kirpiç**, თათრ. **kirpiç** „აგური“¹⁷. ეს სიტყვა დისიმილაციური გამჟღერებით რუსული გზით უნდა იყოს შესუ-

¹⁶ Русско-карачаево-балкарский словарь, под редакцией Х. И. Суюнчева и И. Х. Урусбиева, М., 1965.

¹⁷ М. Ф а с м е р, Этимологический словарь русск. языка, II с. 238.

ლი ყაბარდოულში — ყაბ. ჩგრბჟმ და ჴემდეგ ამავე სახით ყაბარდოულის გზით ადილეურში.

რომ XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში ყაბარდოულ ენაში პრერუპტივები უკვე შენაცვლებული რყო სათანადო მქლერებით, ამას ადასტურებს გიულდენშტედტის ჩანაწერები. აქ მოსალოდნელი პრერუპტივები ყველგან მქლერებითაა ფიქსირებულნი: მაღჳ, შდრ. ადილ. იათჳ „მამა“, ძჳ, შდრ. ადილ. ცჳ „კბილი“, გჳდლჳ, შდრ. ადილ. ქჳთჳჳ, „კატა“, ადაყჳ, შდრ. ადილ. ათჳჳჳ „მამალი“, გჳდ, შდრ. ადილ. ქჳთჳჳ „ქათამი“ და სხვ.¹⁸ ცხადია, რუს. К И Я З Б ყაბარდოულს უფრო ადრე აქვს შეთვისებული.

შესამჩნევი ჩანს, თუ რა საფეხურები გაიარა რუსული ენის ყრუ ხშულების ათვისებამ ყაბარდოულში. აქ ჩვენ გამოვყოფთ ოთხ საფეხურს.

რუსულისა და ყაბარდოულის ენობრივი კონტაქტების პირველ საფეხურზე ყაბარდოულის ხშულ კონსონანტთა სისტემა ოთხეულე ბ რ ი ვ ი უნდა ყოფილიყო (ბ ფ პ ფ' დ თ ტ თ'...), ე. ი. ყაბარდოულს მოეპოვებოდა რუსულის ბგერობრივ ტოლფარდი მქლერი ბ დ გ... და ასპირატი — პრერუპტივი (მინიმალური ფშვინვიერი) ფ' თ' ქ'... ვფიქრობთ, ამ საფეხურზე მოხდა ყაბარდოულში რუსული К И Я З Б სახელის შესვლა *ქ'გნაზ-ის სახით,

მეორე საფეხურზე, როცა ყაბარდოულში დაიწყო ოთხეულე ბ რ ი ვ ი სისტემის სამეულე ბ რ ი ვ ი თ შეცვლა პრერუპტივების მქლერებთან გათანაბრებით — ფ'ანჳ→ბანჳ „ეკალი“, ცჳ→ძჳ „კბილი“, ქჳთჳჳ→გჳდ(ღ) „ქათამი“... რუსულიდან შეთვისებულ ქ'გნაზ სიტყვაშიც პრერუპტივი ქ'→გ'→ქ'გნაზ→გგ'ნაზ. ამ საფეხურზე ჩანს ყაბარდოულში რუსულიდან შეთვისებულ სიტყვებში, რომლებშიც შედიოდა ორი ყრუ ხშული არასრულფშვინვიერი ასპირატი, ერთი მათგანის გამქლერება: რუს. пальто→ყაბ. ბალ'თო, რუს. корешки→გ'გრჳშქ'ი... ამავე დროს ჩანს შესული ყაბარდოულში მაშინდელი რუსეთის სატახტო ქალაქის Петербург-ის ყაბარდოულში ბტებბჳბ'ი-ის სახით შესვლა.

¹⁸ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, II, გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გულაშვილმა, გვ. 349—356.

უფრო გვიან — მესამე საფეხურზე ყაბარდოელები უფრო მასობრივად ეუფლებიან რუსულ ენას, კერძოდ სალიტერატურო ენასაც. ამ ხანებში კი ყაბარდოელის ხშულთა სამეულებრივი სისტემა ემთხვევა სხვა ენათა სამეულებრივ სისტემას, ისეთებისას, როგორცაა ქართული ენა, და რუსული ენის ასპირატები, ე. ი. არასრულ-ფშვინვიერი ხშულები აქაც მკვეთრებით არის გადმოღებული, ასე, მაგალითად, რუს. копейка→ყაბ. კჷპჷაჷკჷჷ→ჷპჷაჷჷჷჷჷჷ (ორთ.) კ|ჷპ|ჷჷჷკ|ჷ, შდრ. ქართული კაპიკი, რუს. копна→ყაბ. კჷპჷაჷჷჷჷჷჷჷ (ორთ.) კ|ჷპ|ჷჷჷჷ, რუს. карниз→ყაბ. კჷრჷნჷჷჷჷჷჷჷ (ორთ.) კ|ჷრ|ჷჷჷჷჷჷჷჷ, რუს. акация→ყაბ. კჷარჷცჷჷჷჷჷჷჷ (ორთ.) კ|არц, შდრ. ქართ. აკაცია, რუს. капля→ყაბ. კჷაპლჷაჷჷჷჷჷჷჷ (ორთ.) კ|ჷპ|ლჷაჷ, რუს. коридор→ყაბ. კჷლჷრჷჷდორჷჷჷჷჷჷ (ორთ.) კ|ჷლ|რჷდორ, რუს. картуз→ყაბ. კჷრტჷჷჷჷჷჷჷჷ (ორთ.) კ|არტ|ჷჷჷჷჷჷჷჷ, რუს. калоши (галoши)→ყაბ. კჷალჷოშჷჷჷჷჷჷჷ (ორთ.) კ|ჷ-ლოш, შდრ. ქართ. კალოში, რუს. канава→ყაბ. კჷნნჷჷჷჷჷჷჷჷჷ (ორთ.) კ|ჷგჷაუჷ, რუს. купец→ყაბ. კჷჷჷჷჷჷჷჷჷჷჷ (ორთ.) კ|ჷჷჷჷჷჷჷჷჷჷჷ „დიდი აბრეშუმის შალი“, შდრ. სვან., მეგრ. კუბეც, რუს. кулек→ყაბ. კჷგლჷოჷჷჷჷჷჷჷ (ორთ.) კ|ჷლოკუ, რუს. конфета, ყაბ. კჷნჷჷჷჷჷჷჷჷჷჷჷ (ორთ.) კ|ენჷფეტ, რუს. кнут→ყაბ. კჷგნჷჷჷჷჷჷჷჷჷჷჷ (ორთ.) ჷჷნჷჷჷჷჷჷჷჷჷჷჷ, რუს. картофель→ყაბ. კჷრტოჷჷჷჷჷჷჷჷჷჷჷ (ორთ. კ|ჷრტ|ოჷფ), რუს. куколь ჭიოტა (ბოტ.)→ყაბ. კჷჷჷჷჷჷჷჷჷჷჷ (ორთ.) კ|ჷჷჷჷჷჷჷჷჷჷჷ, რუს. казна→ყაბ. კჷჷჷჷჷჷჷჷჷჷჷ (ორთ.) კ|ჷჷჷჷჷჷჷჷჷჷჷ, რუს. ложка→ყაბ. ლჷოშკჷჷჷჷჷჷჷჷჷჷჷ (ორთ.) ლჷოშკ|ჷ.

და ბოლოს მეოთხე საფეხურზე — საბჭოთა წყობილების პირობებში — სალიტერატურო ყაბარდოელი ენის ჩამოყალიბების შემდეგ — ყაბარდოელ ენაში მასობრივად დაიწყო დამკვიდრება რუსულიდან შეთვისებულმა სიტყვებმა და რუსულის ასპირატები (არასრულფშვინვიერები) ყაბარდოელ ენაში გადაღებულ იქნა არა მკვეთრებით, არამედ უკვე სრულფშვინვიერი ასპირატებით, რომელნიც შედიოდნენ მის ამოსავალ და შემონახულ ფონეტიკურ სისტემაში, სიტყვებში — მათჷ (ორთ.) მათჷ „კალათი“, თჷნ (ორთ.) თჷნ „ჩუჷჷჷჷჷ“, თაჷნჷჷჷჷჷ (ორთ.) თჷნ „წართმევა“, თხჷ, (ორთ.) თხჷ „ზურგი“; ფჷ, (ორთ.) ფჷ „ცხვარი“, ფჷჷჷჷჷჷ (ორთ.) ფჷჷჷჷჷჷჷ „ქული“, ფსჷ, (ორთ.) ფსჷ „წყალი“ და სხვ... სწორედ ამ ფშვინვიერი სახითაა რუსული ასპირატი შესული ყაბარდოელში ამ ბოლო ხანებში: რუს. парта→ყაბ. ფართჷ, (ორთ.) ფართჷ, რუს. патрон→ყაბ. ფატრონ,

(ორთ.) патрон, რუს. пачка→ყაბ. ფაჩქჷ, (ორთ.) пачкэ, რუს. план→ყაბ. ფლ'ან, (ორთ.) план, რუს. забастовка→ყაბ. ზაბასთოვქჷ, (ორთ.) забастовкэ, რუს. кадры→ყაბ. ქადრხ'არ, (ორთ.) кадрхэр, რუს. кулак→კაბ. ქივლ'აქ, (ორთ.) кулак, რუს. марка→ყაბ. მარქჷ, (ორთ.) маркэ.

რიგი რუსული სიტყვა სალიტერატურო ენაში შესულია როგორც ზეპირი გზით, ისე წიგნური, ლიტერატურული გზით, ასე, მაგალითად, რუს. квартира ყაბარდოულში იხმარება როგორც ზეპირი გზით შესული ჭწაზარ, (ორთ.) фэтэр, ისე წიგნური გზით ქიართაგრაზ, (ორთ.) квартиრэ. რუს. курага (უზბეკურიდან შეთვისებული) ყაბარდოულში გვხვდება ხ'აზარაჯჷ, (ორთ.) хуэраджэ-ს სახით.

ყველა აქ და ქვემოთ მოყვანილი ყაბარდოული და ადიღეური მასალა ამოღებულია თარგმნითი და განმარტებითი ლექსიკონებიდან¹⁹ და ა. აფაყევის დასახელებული შრომიდან.

როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, ყაბარდოულის ახლო მონათესავე ადიღეური ენისათვის საერთოდ არაა დამახასიათებელი ყრუ ხშულთა დისიმილაციური გამჟღერება, რაც სრული დამაჯერებლობით შეიძლება აიხსნას გ. ახვლედიანის მიერ დადგენილი დისიმილაციური გამჟღერების კანონზომიერებით და ქართულისა და ოსური ენების მონაცემების მიხედვით.

ყრუ ხშულთა დისიმილაციური გამჟღერების მოქმედებას, გ. ახვლედიანის აზრით, მაშინ აქვს ადგილი, როცა კონტაქტში მყოფი ენების ყრუ ხშულების ტიპები სხვაობას ამჟღავნებენ. ქართული და ოსური ენების კონტაქტების გარკვეულ პერიოდში მათ ხშული თანხმოვნებიდან მხოლოდ მჟღერი ტიპი ჰქონდათ საერთო (ბ, დ, გ, ძ, ჯ...), ხოლო ყრუები — განსხვავებული, ოსური ასპირატები არასრულფშინიერები იყვნენ, ქართულის ასპირატები —

¹⁹ Русско-кабардино-черкесский словарь, под редакцией А. О. Шогенцукова, М., 1956; Кабардино-русский словарь, под общей редакцией Б. М. Карданова, М., 1957; Русско-адыгейский словарь, под редакцией К. Д. Волождокова, М., 1960; А. А. Хатаиов, З. И. Керашева, Толковый словарь адыгейского языка, Майкоп, 1960; Адыгейско-русский словарь, под редакцией Ж. А. Шаова, Майкоп, 1976.

სრულფშინიერები. ქართულის ხშულთა სისტემაში შედიოდა აგრეთვე აბრუპტივები. ამ ენათა კონტაქტების შედეგად ხდებოდა ქართულის — საერთოდ იბერიულ-კავკასიური ენების ყრუ ხშულების დანერგვა ოსური ენის ბგერითს სისტემაში. გარკვეულ პერიოდში ოსურ ენას უძნელდებოდა ქართული ყრუ ხშულების ადგევატურად გადმოღება, განსაკუთრებით როცა შეთვისებულ სიტყვაში ორი ყრუ ხშული შედიოდა. მათი გადმოცემის გაადვილების გამო ერთ მათგანს მჟღერით შეცვლიდა — ქართ. პეტრე—ოს. ბეტრე.

ანალოგიურ პირობებში მოხდა ყაბარდოულში რუსული ენიდან შეთვისებულ სიტყვებში ხშულთა დისიმილაციური გამჟღერება.

როგორც ვიცით, ყაბარდოულ ენას თავიდანვე ხშულთა ოთხეულგბრივი სისტემა ჰქონდა — მჟღერი (ბ დ გ...), ფშინიერი (ფ თ ქ...), აბრუპტივი (პ ტ კ...) და პრერუპტივი (ფ' თ' ქ'...). შემდეგში კი მოხდა ყველა შემთხვევაში პრერუპტივების შენაცვლება მჟღერებით — *ფ'ანან—ბანან „ეკალი“, *ჰათ'ან—ჰადან „ჩაქუჩი“, რუსულში კი გვაქვს ხშულთა წყვილეულებრივი სისტემა, მჟღერი ნ, ძ... და არასრულფშინიერი (პრერუპტივი) п, т... მაშასადამე, ყაბარდოულში დაიკარგა რუსულთან საერთო პრერუპტივი ხშულები. ამის შედეგად აქ მოხდა რუსულიდან შეთვისებულ სიტყვებში ორი ასპირატის შემცველ სიტყვებში პირველ ხანებში ერთის გამჟღერება — რუს. Петербург → ყაბ. ბეტურბუხ'ი..., ხოლო უფრო გვიან მათი საერთოდ მკვეთრებით შენაცვლება — რუს. коридор → ყაბ. კ'ანლ'ენდორ → ჰანლ'ენდორ და სხვ... რაც შეეხება ადიღურ ენას, მასში შემონახულია ამოსავალი ამ ენათათვის ხშულთა ოთხეულგბრივი სისტემა, მაშასადამე, ადიღურ ენას ყრუ ხშულ თანხმოვნებიდან დაცული აქვს რუსულის ტოლფარდი არასრულფშინიერი ხშულები — პრერუპტივები — ფ', თ', ქ'... და ყველა შემთხვევაში რუსულიდან შეთვისებულ სიტყვებში ეს ბგერები ადგევატურად აქვს ათვისებული — რუს. коридор → ადიღ. ქპრიდორ, (ორთ.) коридор, რუს. жакет → ყაბ. ჟაქ'ანთ, (ორთ.) жакет, შდრ. ყაბ. ექჯანთ, რუს. копна → ადიღ. ქ'ათ'ენან, (ორთ.) кэпынэ, შდრ. ყაბ. კ'პენან (→ ქაპენან), (ორთ.) к|эп|ынэ...

ამგვარად, გ. ახვლედიანის მიერ ყრუ ხშულთა დისიმილაციუ-

რი გამჟღერების კანონზომიერების მიხედვით (ოსურისა და ქართულის მონაცემების საფუძველზე) ეს პროცესი ადილურ ენაში რუსულიდან შეთვისებულ სიტყვებში არც უნდა ყოფილიყო.

მაგრამ ადილურ ენაში ზოგ შემთხვევაში შეთვისებულ სიტყვებში შეიმჩნევა თითქოს დისიმილაციური გაჟღერების მაგალითები. ასეთი კი ადილურში, ჩვენი აზრით, ყაბარდოულის, ანდა ოსურის გზით უნდა იყოს შესული. ასეთად, ჩვენ ზემოთ ჩავთვალოთ Петербург-ის ბეთერბეჭ სახით გადმოღება.

ადილურ ენებში ოთხშაბათისა და პარასკევის სახელწოდებები — ადილ. ბარანქან'გე, ყაბ. ბარან'ანა, „ოთხშაბათი“, ადილ. ბარანქან'ხიხი „პარასკევი“, ყაბ. ბარან'კან „უქმე“ — ოსურიდან შეთვისებული ბარასკა „პარასკევი“. ოსურში კი ეს სიტყვა ქართულის გზით არის შესული დისიმილაციური გაჟღერებით²⁰.

ამგვარად, ადილურ ენაში არ უნდა გვეკონდეს შემთხვევა შეთვისებული რუსული ასპირატების არც მეფერი სახით (დისიმილაციური გამჟღერების გზით) და არც აბრუპტივის სახით გადაღებისა.

რუსულის ასპირატები ადილურს შეთვისებულ სიტყვებში ადეკვატურად აქვს გადაღებული.

რაც შეეხება სხვა აფხაზურ-ადილურ ენებს, მათში თითქოს არ უნდა დასტურდებოდეს რუსულიდან შესულ სიტყვებში რუსული ასპირატების (resp. პრერუპტივების) არცერთ პირობებში გამჟღერება. ასპირატი აქ, ისევე როგორც ქართულში, რუსულ ლექსიკაში მკვეთრებით არის წარმოდგენილი; რუს. класс→აფხ. ა-კასირ, რუს. класс→აფხ. ა-კლას, რუს. конверт→აფხ. ა-კონვერტ. რუს. музыка→აფხ. ა-მუზიკა, რუს. поэт→აფხ. ა-პოეტ და სხვ...

ასევე აბაზურ ენაშიც: რუს. картофель→აბაზ. კარტოფ, რუს. картуз→აბაზ. კარტუზ, შდრ. ყაბ. კართუზ||კარტუზ; ადილ. ქართუზ... რუს. кнут→აბაზ. კნუტ, შდრ. ყაბ. ჩნუტ, რუს. копия→აბაზ. კაპანა...

²⁰ გ. ახვლედიანი, ხშულთა დისიმილაციური გამჟღერება, გვ. 43.

აფხაზურსა და აბაზურში ქართველური ენებიდან შესული სიტყვების მკვებები და ასპირატები ადეკვატურადაა გადაღებული: ქართ. კალათ-ი—აფხ. ა-კალათ, აბაზ. კლათ; ქართ. კიბო, მეგრ. კიბოია—აფხ. ა-კიბერა...

IV. დისტანციურ-დისიმილაციური გამჟღავნების კანონზომიერების მნიშვნელობისათვის

დისტანციურ-დისიმილაციური გამჟღავნების დადგენა უდავოდ მნიშვნელოვანი ფაქტია. ეს კანონზომიერება მეტნაკლებად ენათათიქმის დიდ უმრავლესობაში იჩენს თავს. მისი ერთგვარი უნივერსალური ხასიათი შეპირობებულა იმით, რომ ყველა ენას, რამდენადაც ჩვენ ვიცით, მოეპოვება ხშულთა სისტემა, ყოველ შემთხვევაში წყვილულე ბ რ ი ვ ი სისტემა — მჟღერი და ასპირატი. ყველა ენაში ხშულთა ამ ორი ტიპიდან თითქმის ერთიანი ჩანს მჟღერი ტიპი. მჟღერებში, როგორც წესი, ენებს შორის სხვაობა არ შეინიშნება, თუნდაც მაშინაც, როცა სხვადასხვა ენაში მჟღერებში მჟღერობის განსხვავებული ხარისხიცაა შემჩნეული. რაც შეეხება ასპირატებს, მათ ძალიან ხშირად განსხვავებული ფშვინიერობა ახასიათებთ: ზოგ ენაში, ან ენათა ჯგუფში, ოჯახში ასპირატი შეიძლება იყოს არასრულფშვინიერი, ზოგში კი — სრულფშვინიერი. ასე, მაგალითად, ინდოევროპული ენების ასპირატები ითვლება არასრულფშვინიერად, ხოლო თურქული ენების ასპირატები კი — სრულფშვინიერად. ამით უნდა იყოს შეპირობებული ის ფაქტი, რომ რუსული ენიდან შეთვისებულ ორასპირატიან სიტყვებში ჩრდილოეთ კავკასიის თურქულ ენებში ამ ბგერათა სხვადასხვა სახის შენაცვლებასთან გვაქვს საქმე, ასე მაგალითად, რუსულიდან შეთვისებული *перец* ნოღაურში დისიმილაციური გამჟღავნებით არის წარმოდგენილი ბურჯუმის სახით²¹, ხოლო ყარაჩაულში უფრო ადეკვატურადაა შესული — ფურჩ *пурц*²².

²¹ Ногайско-русский словарь, под редакцией Н. А. Баскакова, М., 1963, с. 91.

²² Русско-карачаево-балкарский словарь, под редакцией Х. И. Суюнчева и И. Х. Урусбиева, М., 1965, с. 415.

ამ კანონზომიერების თვალსაზრისით არაა განხილული მთის იბერიულ-კავკასიური ენები.

ქართველურ ენებში არა ერთი და ორი სიტყვის ეტიმოლოგია უკეთ წარმომავლობა, შეიძლება გაირკვეს. ამ მხრივ ყურადღებას იქცევს ს. ელენტის მიერ გარკვეული ზემო სვანეთში წმ. კვირიკეს ეკლესიის სვანური სახელწოდება ლაგურკა, ბქვ. წარმოთქმით ლაგურიკა. ლაგურკა მას ასე აქვს განალიზებული: ლა- თანსართია, ხოლო გურიკ კვირიკეს სვანური ვარიანტია დისიმილაციური გამჟღერების საფუძველზე მიღებული. იგივეა ლაშხ. ლი-გურიკე თოჲ, ბქვ. ლა-გურიკე თევ, ქართ. კვირიკობის თვე. ანალოგიური შემთხვევები სვანურში საკმაო რაოდენობით დასტურდება, მაგ., ქართ. კაკ-ალ-ი, სვან. გაკ და სხვ...²³

ასევე ყურადღებას იქცევს ქართულიდან შესული სიტყვა ჭლაკვი- სვანურში ჭაკვი-ის სახით. ამ შემთხვევაში აღვნიშნავთ სვანურში დისტანციურ-დისიმილაციურ გამჟღერებას — ქართ. ჭლაკვი—სვან. ჭაკვი და სონანტის გაუჩინარებით. ქართ. ჭლაკვი — კულტურული ხანვის ერთ-ერთი სახეობაა, ბოლქვებში უთავოა (ჭეგლ). ქართ. ჭლაკვი და სვან. ჭაკვი ერთი და იმავე მნიშვნელობის მქონედ არის ცნობილი²⁴.

ეგვევ ჭლაკვი ოსურშიც შესულა დისიმილაციური გამჟღერებით — ძლაკუჟ (ირონ.), ძილაკუ (დიგ.) — ქართ. ჭლაკვი²⁵. როგორც ჩანს, ოსურს ქართ. ჭლაკვი შეუთვისებია რეგრესული დისტანციურ-დისიმილაციური გამჟღერებით. — ჭლაკვი — ძლაკუჟ, მაშინ, როდესაც ეგვევ სიტყვა სვანურში პროგრესული დისტანციურ-დისიმილაციური გამჟღერებით არის შესული — ჭლაკვი—ჭაკვი.

²³ ს. ელენტი, ფონეტიკური შენიშვნები სვანეთის ქართულ წარწერებზე, თსუ შრომები, XXX—XXXI, 1947, გვ. 430.

²⁴ Ap. Onian, Сборник сванских названий деревьев и растений, Петроград, 1917, გვ. 38; ალ. მაყაშვილი, ბოტანიკური ლექსიკონი, 1961, გვ. 95.

²⁵ გ. ახვლედიანი, ხშულთა დისიმილაციური გამჟღერება ოსურ ენაში, გვ. 43.

საყურადღებოა კონტაქტურ-დისიმილაციური გამჟღერების ერთი შემთხვევა, რომელიც დაადსტურა ს. ელენტმა ე. თაყაიშვილის მიერ სვანეთის ეკლესიების კედლებზე და ნივთებზე ამოკითხულ წარწერებში — სიტყვა ს ა მ ხ დ ო, მიღებული ს ა მ ხ თ ო — ს ა მ ღ თ ო²⁶.

დისტანციურ-დისიმილაციური გამჟღერების კანონზომიერება განსაკუთრებით იმით არის საყურადღებო, რომ ის უტყუარ ცნობას იძლევა ესა თუ ის დისიმილირებული სიტყვა საკუთარი ლექსიკური ფონდისაა, თუ ის ნასესხებია.

ამის მაგალითს წარმოადგენს ზემოთ განხილული სვან. ჭაგვ სახელი, ქართ. ჭლაკვ სიტყვის მნიშვნელობით ცნობილი.

უდავოა, რომ აქ ერთ და იმავე ფუძესთან გვაქვს საქმე. შეიძლება დავსვათ საკითხი, რომ ჭაგვ ზომ არ წარმოადგენს ქართ. ჭლაკვის კანონზომიერ სვანურ ვარიანტსო, რამდენადაც მათ ერთგვარი გახმოვანება აქვთ — ქართულია და სვანურისათვის დამახასიათებელი — ა ხმოვანი. არც ის შეუშლიდა ხელს, რომ თავკიდური ჭ აფრიკატი იდენტური აქვთ ამ სიტყვებს, რადგანაც თუ ჭაგვ სვანური საკუთარი ვარიანტია, მაშინ უნდა გვევარაუდნა სვანურში *ჭაგვ, ანდა უფრო მოსალოდნელი *შაგვ (შდრ. ქართ. მ ჭ ე დ ე ლ ი, სვან. მ ჭ შ კ ი ღ — * მ ჭ შ კ ი ღ, შდრ. მეგრ. ჭ კ ა - დ უ), მაგრამ სვან. ჭაგვ-ის ჭ აფრიკატს შეიძლება არ განუერთარდა კ, რამდენადაც მას მოსდევდა კ მკვეთრი — *ჭ ა კ ვ. ამ შემთხვევაში ნასესხობის უტყუარ ცნობას გვაძლევს კვ-ს გადასვლა გვ-ში.

სვანური ჭ ა გ ვ რომ მკვიდრი სიტყვა არაა და ნამდვილად ქართულიდან შეთვისებული ჭ ლ ა კ ვ ი ა, ამას ადასტურებს ის, რომ ამ ფუძის სვანურ ვარიანტში ქართ. კ მკვეთრის შესაბამისად მჟღერი ხშული გ არის წარმოდგენილი.

გ უ რ კ ა — რ კ ო: როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, რ კ ო, კ უ რ კ ა -საგან ხევსურულში დისიმილაციური გამჟღერების საფუძველზე მიღებულად არის მიჩნეული, არაა გამორიცხული, რომ

²⁶ ს. ელენტის, ფონეტიკური შენიშვნები სვანეთის ქართულ წარწერებზე, თსუ შრომები, XXX—XXXI, 1949, გვ. 430.

აქ შემონახული იყოს საერთო-ქართული ვითარება, ე. ი. გურკა, გრკო დისიმილაციური გამქდერებით იყოს მიღებული ინდოევროპული—ლათინური quercus „მუხა“ სიტყვისაგან (ა. შანიძე). ლათ. quercus—ქართ. გ უ რ კ ა—კ უ რ კ ა—კ რ კ ო—რ კ ო. ამას გვაფარაულებინებს ქართული კ უ რ კ ა სახელი. კ უ რ კ ა — მაგარნაპუჭიანი თესლი ზოგი ხეხილის ნაყოფისა (ქეგლ). კ უ რ კ ა საბა ორბელიანის ლექსიკონში არ გვხვდება. იგი აქ გ უ რ კ ა-ს სახით არის შესული. არც ილ. აბულაძის ძველი ქართული ენის ლექსიკონშია შეტანილი კ უ რ კ ა, აქაც იგი გ უ რ კ ა-ს სახითაა წარმოდგენილი სათანადო ილუსტრაციით. გურკას სინონიმად ამ ლექსიკონში შეტანილია კ უ რ კ ა, კ უ რ კ ლ ი. ნ. ჩუბინაშვილს გ უ რ კ ა და კ უ რ კ ა ორივე ერთი და იმავე მნიშვნელობით აქვს წარმოდგენილი თავის ქართულ ლექსიკონში. ამდენადვე კ უ რ კ ა ძველ ქართულში გ უ რ კ ა-ს სახით არის დადასტურებული. ძვ. ქართულის გ უ რ კ ა კ უ რ კ ა-ს მნიშვნელობით იგივე ხევესურული გ უ რ კ ა — რკო სიტყვა უნდა იყოს. საბას ასე აქვს განმარტებული გ უ რ კ ა — ხილის კაკალი, სოფლიოთა გ უ რ კ ა დ სახელუდებით გერკისათვის, რომელთამე კ უ რ კ ლ ი გ უ რ კ ა დ აღუწერიათ უმეტართა. მაშასადამე, საბას მიხედვით გ უ რ კ ა გერკის სინონიმაა. გერკი ასეა განმარტებული საბასთან — კმელი ხილი გურკიანი. ილ. აბულაძის ლექსიკონში გერკი არაა. ნ. ჩუბინაშვილს გერკი კერკის სახითაც აქვს შეტანილი მნიშვნელობით — გამხმარი ხილი. კურკიანი და საკუთრად შინდი. მაშასადამე ლათინური ენიდან შეთვისებული quercus „მუხა“ — მუხის ნაყოფის. რკოს მნიშვნელობის გარდა მიუღია ხილის ნაყოფის, კურკოვანი მცენარის ნაყოფის მნიშვნელობა. ძველ ქართულში, როგორც ილ. აბულაძის ლექსიკონშია ნაჩვენები, კ უ რ კ ლ ი ს მნიშვნელობაც ჰქონია. აქ მოყვანილი ორი ილუსტრაციიდან „მამათა ცხორებიდან“ ერთში გ უ რ კ ა აღნიშნავს კ უ რ კ ლ ს: „პოვა ბერმან გ უ რ კ ა მ აქლემისამ“, შდრ. მეორე ილუსტრაცია „კამდა ბერი დლითი-დღე გ უ რ კ ა ს ა ბაიასასა ათორმეტსა“²⁷.

27 ილ. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, გვ. 103.

გურკა-საგან მიღებული ასიმილაციის გზით კურკა ვარიანტიდანაა ნაწარმოები მეგრ. კურკანტელა|კურკანტელი „ეკალიქის ნაყოფი“. ა. მაყაშვილი ეკალიქის სინონიმებად თელის სხვა ფუძის მქონე სიტყვებთან ერთად კახურ კანკრას, ლეჩსუმურ კინკარუჟას, გურულ კურკანტელას, რომლებიც აგრეთვე კურკა ვარიანტიდანაა ნაწარმოები.

აქედან შეიძლება დავასკვნათ, რომ ლათინურ quercus ქართულსა (და ზანურში) დისიმილაციური გამჟღერებით შეუთვისებიათ გურკა-ს სახით და შემდეგ ასიმილაციით მიუღია კურკას სახე. აქედან კი დიალექტების მიხედვით მიუღია როგორც ფონეტიკური, ასევე სემანტიკური ვარიანტები.

აქვე შეიძლება შევნიშნოთ შემდეგი. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, გ. ახვლედიანი სვანურისა და ქართულის მთის კილოებში დადასტურებულ ქართულ სიტყვებს ხსნიდა ამით, რომ ეს პერიფერიული ენობრივი ერთეულები განიცდიდნენ სხვა არაქართველური ენების გავლენას, რასაც შეეძლო მათი ფონეტიკური სისტემის რამდენიმედ შეცვლა და ეს ქართულიდან შესული სიტყვებიც დისიმილირებულად გამოეთქვათ. ს. ჟღენტს ქართულის მთის კილოებში დისიმილირებულ სიტყვებში შეტანილი აქვს აგრეთვე ჭურჭერი ნაცვლად ჭურჭელ-ისა²⁸. ამათ გარდა მთიულურში ფასკუნჯი დისიმილირებული სახითაა შესული — ბასკუნჯი²⁹.

შესაძლებელია ეს დისიმილირებული სიტყვები დასახელებულ მთის კილოებში გავრცელდა პირველ ყოვლისა ქართულად მოლაპარაკე ოსების გზით.

ბოლოს ქართველურ ენებში დისტანციურ-დისიმილირებული გამჟღერების პროცესის გარკვევის საკითხთან დაკავშირებით ანგარიში უნდა გაეწიოს ქართულის დიალექტებში მკვიდრ სიტყვათა გადმოცემას თითქოს დისიმილირებული სახით — და ამით მკვიდრ სიტყვებშიც დავინახოთ დისიმილაციური გამჟღერების

²⁸ ს. ჟღენტი, დასახ. ნაშრომი. გვ. 168.

²⁹ ლ. კაიშაური, მთიულურის დარგობლივი ლექსიკა, თბ., 1967, გვ. 185.

ზოგი შემთხვევა. ასეთია, მაგალითად, ქართულის იმერული და რაჭული ძუნკალი, წუნკალი, ძუკნა ძაღლი; „რავა მშვიერი ძაღლივით და ძუნკალობა თელი დღეა?“³⁰

ამ შემთხვევაში დასახელებულ თქმებში უნდა გვექონდეს ამოსავალი სახეობა ძუნკალი, შღრ. ძუკნა ძაღლი, და ამ სიტყვის პირველი ნაწილი უნდა იყოს ძუ (ძაღლი) და წუნკალი იქნება მაშინ ასიმინაციით მიღებული: ძუნკალი—წუნკალი... ძუკნა სიტყვაშიც იგივე ძუ სახელი ივარაუდება.

ხეცსურულში დადასტურებული გურკა-ში კი შეიძლება ვივარაუდოთ ძველი ვითარება და არა ამ დიალექტში მომხდარი დისიმინაციური გამჟღერება.

გ. ახლედინანის მიერ დადგენილ ყრუ ხშულთა დისიმინაციური გამჟღერების კანონზომიერებაში არსებითი ხასიათისაა ყრუ ხშულთა დისტანციურ-დისიმინაციური გამჟღერების კანონზომიერება, რომელიც მხოლოდ შეთვისებული სიტყვების კანონზომიერებაა. ეს ფონეტიკური კანონი არ მოქმედებს მკვიდრ სიტყვებში და მას აქ არც უნდა ჰქონდეს ადგილი.

სვანურ ენაში, ისევე როგორც სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენებში, დიდი რაოდენობით გვხვდება მკვიდრი სიტყვები, რომლებშიც შედის ორი ან მეტი აბრუბტივი, ან ასპირატი, ანდა აბრუბტივი და ასპირატი, მაგრამ არც ერთ ამ სიტყვებში არ ჩანს ყრუ ხშულთა დისიმინაციური გამჟღერება, ასეთებია: ჰჰჰჰჰჰჰ (და არა ჰაჰჰჰჰ) „ძილი“, კოჰოლ (და არა გოჰოლ) „მცირე“, კაპრა (და არა გაპრა) „ნიკაპი“, ჩიჩვილ (და არა ჯიჩვილ) „ჩვილი ბავშვი“, პიტოლ (და არა ბიტოლ) „კვერი“...

ასეთივე ვითარებაა ყაბარდოულშიც: წჯკო (და არა ძჯკო) „მცირე“, წაპჰ (და არა ძაპჰ) „თაეხედი“, ჰაპწჰ (და არა ჰაპწჰ) „კუჭი“, ჰწწწ (და არა ჰწწწ) „კვერცხის დება“, ჰწწწ (და არა ჰანტჯჰ) „წელი“...

ქართველურ ენათმეცნიერებაში, როგორც ცნობილია, გარკვეულ იქნა გრამატიკული წყობის ერთი კარდინალური საკითხი, სა-

³⁰ ვ. ბერიძე, სიტყვის-კონა იმერულ და რაჭულ თქმათა, პეტერბურგი, 1912, გვ. 62.

ზელდობრ, ივ. ჯავახიშვილისა და არნ. ჩიქობავას ნაშრომების მიხედვით აღმოჩნდა, რომ ქართველურ ენებს ისტორიულად ახასიათებდა ადამიანისა და ნივთის გრამატიკული კლასები და ამ კატეგორიის სისტემა და მორფოლოგიური ნიშნები არსებითად ეტიმოლოგიურად დაემთხვა მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა ამჟამად მოქმედ ადამიანისა და ნივთის გრამატიკული კატეგორიის აფიქსებს და ამის მიხედვით საბოლოოდ გაირკვა ამ ჯგუფების ენათა გენეტიკური კავშირი³¹. ქართველურ ენებში გამოქვლავნდა მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებთან საერთო ადამიანისა და ნივთის გრამატიკული კლასების აფიქსები ვ-, ღ- და ბ- პრეფიქსები. მათი ფონეტიკური ვარიანტებითურთ, როგორც ფუძეებში შეზრდილი სახით, ასევე ამჟამადაც მოქმედი ფუნქციების ინტერპრეტაციის სახით. ამასთან დაკავშირებით კერძოდ გაირკვა აგრეთვე, რომ ნივთთა კლასის ფუძეში შეზრდილი გრამატიკული კლასის ნიშანი ღ რიგ ფუძეებში ფონეტიკურ ნიადაგზე გადასულა ჯერ ჯ, ხოლო შემდეგ ჰ აფრიკატში, ასე, მაგალითად ქანურ დ ი ქ კ ი ჯ „ქინჭარი“ სახელური ფუძის ქართული ფონეტიკური ვარიანტია ჯ ი ნ ქ ა რ — ქ ი ნ ქ ა რ, მაშასადამე ქართ. *ღინჭარ—ჯინჭარ—ქინჭარ. ამ შემთხვევაში ქან. დ ი ქ კ ი ჯ, ქართ. *ღინჭარ ფუძეში ღ ნივთთა კლასის ნიშანია ფუძეში შეზრდილი³².

3. ფოხტის აზრით, ამ ქართული ფუძის ამოსავალია ქ ი ნ ქ ა რ ი, რომელიც მიღებულია თურმე ჰერ (პრა) ზმნური ფუძის რედუბლიკაციით — ქ ი ნ ქ ა რ — *ჰერ-ჰერ. ასევეა ეს ფუძე შედგენილი ზანური ვარიანტშიც³³.

ტ. გუდავამ არსებითად გაიზიარა ღინჭარ-ის ღ-ს მეორეულობა და სათანადოდ მისი დასაბუთებაც სცადა წერილში „რეგრესული დეზაფრიკატიზაციის ერთი შემთხვევა ზანურში“ (1964).

³¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, თბ., 1937; არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბ., 1942 და სხვები.

³² არნ. ჩიქობავა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 174.

³³ H. Vogt, Anmelde'se av Karl Bouda „Baskisch-Kaukasische Etymologie“, Saertrykk av Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap, B XVII, p. 544.

მისთვის ცნობილი იყო სპეციალურ ლიტერატურაში ზანუ-
რისათვის დამახასიათებელი თავკიდურ ყრუ სიბილანტების (ს, შ,
ც, წ, ჩ, ჰ) გავლენით მომდევნო ჯ აფრიკატის დისტანციური დეზ-
აფრიკატიზაცია — (ე. ი. ჯ აფრიკატის მარტივ დ ხშულში გადა-
სვლა) — ჩხვინჯ-ილ→ჩხვინდ-ი, წვანჯილ→წვანდ-ი, ცუნჯ-ილ→
ცუნდ-ი, წალენჯიხაილ→წენდხა, ჰაქვინჯ-ილ→ჰაქვინდ-ი და სხვ.,
ოღონდ არ დასტურდება, პირიქით, რეგრესული დეზაფრიკატიზა-
ცია — მეგრ. ჭიშთი (და არა დიშთი) „ძველი თოვლი“, ჭუმაშხა
(და არა დუმაშხა), ჭიშკილა (და არა დიშკილა), ჭი(ნ)ჭითა (და არა
დინჭითა), ჭაშქვიდუ (და არა დაშქვიდუ) და სხვ.

თითქოს ერთი გამონაკლისი იყო მეგრ. დირჩე||ჭირჩე||დგრჩე
||ჭგრჩე „უცუნა“, ეს ფუძე შეიძლებოდა წარმოგვედგინა როგორც
ჭინჯი+ჩჩე (ძირთეთრი), მაგრამ რადგანაც ამას სხვა შემთხვევა
არ უჭერდა მხარს, მისი ასეთი ეტიმოლოგია არ იყო მიჩნეული
სარწმუნოდ. ტ. გუდავა დაეყრდნო სწორედ ამ სიტყვის დასაშვებ
ეტიმოლოგიას და სარწმუნოდ ჩათვალა ზანურში პროგრესული დი-
სიმილაციური დეზაფრიკატიზაციის პარალელურად რეგრესულ დი-
სიმილაციური დეზაფრიკატიზაციის კანონზომიერების არსებობა
ზანურის დიალექტებში³⁴.

ამის შედეგად ზან. დიჰკიჯ- ტიპის სახელებში დ მეორეულ
მოვლენად იქნა აღიარებული ზოგი ენათმეცნიერის მერ და მისი
აფიქსურობა — ნივთთა გრამატიკული კლასის გაქვავებულ აფიქ-
სად მიჩნევაც მოიხსნა.

სინამდვილეში კი ზან. დიჰკიჯ ფუძის ამოსავლად ქართ. ჰერ-,
ზან. ჰკორ ფუძის რედუპლიკაციით ჩათვლა, ხოლო შემდეგ ბოლო-
კიდური რ სონანტის ჯ აფრიკატში გადასვლის შედეგად რეგრე-
სული დისიმილაციური გამჟღერების შესაძლებლობის დაშვება და
ბოლოს რეგრესული დისიმილაციური დეზაფრიკაციის დაშვება
არაა სარწმუნო. ზან. *ჰკო(რ)-ჰკორ→*ჰო-ჰკორ→*ჰოჰკოჯ→*დოჰ-
კოჯ→დი-ჰკიჯ ნავარაუდევ ფონეტიკურ პროცესებში ორი პროცე-

³⁴ ტ. გუდავა, რეგრესული დისიმილაციის ერთი შემთხვევა ზანურში
(მეგრულ-ჰანურში, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე,
ტ. XXXIII, 2, 1964.

სის რეალურობა გამოიხატება — ე. ი. არაა რეალური ფონეტიკური პროცესი ქართველურ ენებში (და არც ადიღურსა და ოსურ ენებში) ყრუ ხშულ აფრიკატთა დისიმილაციური გამუდვება — *ქო-ჰქორ — *ჰო-ჰქორ მკვიდრ ლექსიკურ მასალაში (იგი მხოლოდ ნახესხები სიტყვების ფონეტიკური პროცესია) და არაა რეალური ფონეტიკური პროცესი ზანურის კილოებში ჯ მეღერი აფრიკატის რეგრესული დეზაფრიკატიზაცია (*ჰო-ჰქოჟ — ქან. *დი-ჰქიჟ-).

ტ. გუდავას დასახელებულ ნაშრომში წარმოდგენილი მოსაზრება გაიზიარეს სხვა მკვლევრებმაც.

თ. გამყრელიძისა და გ. მაქავარიანის ნაშრომის („სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში“) სარედაქციო წინასიტყვაობაში გ. წერეთელი სვამს საკითხს იმის შესახებ, რომ აუცილებელი საჭიროებაა ენობრივი სტრუქტურის მაღალ დონეზე ანალიზის დროს უფრო დაბალი რიგის მოვლენების გათვალისწინება, სახელდობრ, ენის მორფოლოგიური სტრუქტურის კვლევის დროს უნდა იქნეს მხედველობაში მიღებული ფონოლოგიური მონაცემები.

ამ აუცილებელი მოთხოვნების გათვალისწინებლობის შესახებ იქვე სქოლიოში იგი წერს: „თუ რა შედეგამდე შეიძლება მიგვიყვანოს ამ დებულების უგულვებელყოფამ, ამის თვალსაჩინო მაგალითს იძლევა ისეთ შესატყვისობათა შესწავლის ისტორია, როგორცაა ქართ. ცაცხვი-ი, ლაზ. დუცხუ; ქართ. ცეცხლ-ი, მეგრ. -ლაზ. დაჩხირ-ი||დაჩხური; ქართ. სისხლ-ი, ლაზ. დიცხირი და სხვ... ის, რაც არნ. ჩიქობავას გრამატიკული კლასის მაწარმოებელ ფორმანტად მიიჩნდა, როგორც ამას წინათ ტ. გუდავამ მეტად დამარწმუნებლად წარმოაჩინა (ნაჩვენებია ტ. გუდავას დასახელებული ნაშრომი. — გ. რ.), აღმოჩნდა უბრალო დისიმილაციით მიღებული თანხმოვანი“³⁵.

³⁵ თ. გამყრელიძე, გ. მაქავარიანი, სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, თბ., 1965, გვ. 010.

ასეთივე შეხედულებისაა ტ. გუდაეას დასახელებული ნაშრომის შესახებ თ. გამყრელიძე³⁶, გ. მაჭავარიანი³⁷.

ამგვარად, ქართველურ ენათა რიგ სახელურ და ზმნურ ფუძეში — ზან. დაჩხურ-ილდაჩხირ-ი, კან. დიმჰკუ, კან. დიჰკიჯ-ი, კან. დიცხირ-ი და სხვათა თავკიდური დ- ხშულის მეორეულობა, (ქმდ აფრიკატებისაგან დისიმილაციური დეზაფრიკატიზაციით მიღება) გამორიცხულია, რამდენადაც ამ ენებში არ დასტურდება არც რეგრესული დისიმილაციური დეზაფრიკატიზაცია საერთოდ და არც ურუ ხშულთა დისიმილაციური გამუდვრება საკუთარ მასალაში.

³⁶ Т. В. Гамкрелидзе, Современная диахроническая лингвистика и картвельские языки, ВЯ, 1971, 2.

³⁷ გ. მაჭავარიანი, საერთო-ქართველურ კონსონანტური სისტემა, თბ., 1965, გვ. 26.

ნაწილი მეორე

ყრუ ფუნქციონირ ხშულ თანხმომანთა კონტაქტურ- დისიმილაციური გამჟღერება-გამკვეთრება ჟარტველურ ენებში

1. ყრუ თანხმომანთა დისიმილაციური გამჟღერება-გამკვეთრების საკითხი სვანურში

როგორც ზემოთ გვქონდა აღნიშნული, გ. ახვლედიანმა თავის პირველ გამოკვლევაში ოსურის ყრუ ხშულთა დისიმილაციური გამჟღერება და მასთან დაკავშირებული საკითხები სრული დამაჯერებლობით გააშუქა. ავტორის მიერ ოსურ ენაში ქართულიდან შეთვისებულ სიტყვებში ყრუ ხშულთა დისიმილაციური გამჟღერების კანონზომიერების დადგენას, უდავოდ, დიდი მნიშვნელობა ენიჭება როგორც ოსური ენის ფონეტიკის, ასევე ქართველური და საერთოდ იბერიულ-კავკასიურ ენათა ფონეტიკური პროცესების შესწავლის საქმეში.

ეს თავისებური ფონეტიკური პროცესი დიდად საინტერესო და პერსპექტიული ზოგადენათმეცნიერული პრობლემაა.

ამ შრომასთან დაკავშირებით გამართულ მსჯელობისას გამოითქვა აზრი, რომ ოსურის მსგავსი ფონეტიკური პროცესი — ყრუ ხშულთა დისიმილაციური გამჟღერების შემთხვევები უნდა გვხვდებოდეს სვანურში ქართულიდან შეთვისებულ სიტყვებში (ა. შანიძე, ვ. თოფურია, ს. ჟღენტა).

მართლაც ის ფაქტი, რომ ყრუ ხშულთა დისიმილაციური გამჟღერება მხოლოდ ოსური ენის კუთვნილება კი არ ყოფილა, არამედ სვანური ენისაც, ამან, ცხადია, ახლა უკვე მეტი ინტერესი გამოიწვია. ეს საკითხი უფრო ფართოდ გააშუქა გ. ახვლედიანმა თავის ცნობილ შრომაში „ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლებში“ (ხშულთა დისიმილაციური გამჟღერების საკითხისათვის). ამ საკითხთან დაკავშირებით მას ძალზე საყურადღებო მოსაზრებები აქვს გამოთქმული. მისი დაკვირვებით დისიმილაციური გამჟღერების

კანონზომიერებამ სვანურში და ნაწილობრივ ძვ. ქართულშიც განსაკუთრებული სახე მიიღო. ამასთან დაკავშირებით გ. ახვლედიანი წერს: „თუ მაშინ ჩვენ გამოვიყენეთ ეს კანონზომიერება (ივარაუდება დისიმილაციური გამჟღერების კანონზომიერების დადგენა ოსურში. გ. რ.) მხოლოდ ოსური ენის „გაკავკასიურების“ სავარაუდო პერიოდიზაციისათვის, დღეს უკვე უფრო ფართო პერსპექტივები ჩანს მისი გამოყენებისათვის. ერთი მხრით, სვანური ენის უფრო მჭიდრო კავშირი — გენეზისური და ნასესხობრივი — სხვა კავკასიურ ენებთან, ვიდრე დანარჩენი ქართველური ენებთან (აგრეთვე ოსურთანაც — ნასესხობრივი), ხოლო, მეორე მხრით, ხშილთა დისიმილაციური გამჟღერების მეტი გავრცელებულობა ქართულ-ქართველურ ენათა და დიალექტებში, რომელნიც ტერიტორიალურად მთის კავკასიურ ენებს ემიჯნებიან, — ძლიერ დამაფიქრებელი მოვლენებია: მეტადრე, თუ გავითვალისწინებთ, რომ ოსურში გენეზისურად არაკავკასიურ ენაში დისიმილაციური გამჟღერების კანონზომიერება მოქმედებს მხოლოდ აბრუპტივიან ენიდან ნასესხებ სიტყვებში (ხაზი ჩვენია. გ. რ.)“¹.

ავტორის მსჯელობა აქ დისიმილაციური გამჟღერების კანონზომიერების შესახებ ჩვენ მიგვაჩნია სახელმძღვანელო დებულებად.

გ. ახვლედიანი სვანურის ყრუ ხშილ დისიმილაციური გამჟღერების საკითხის განხილვას თავის მონოგრაფიაში იწყებს ვ. თოფურიას მიერ 1931 წელს დადგენილ სკ, სქ, შკ, შქ... კომპლექსებში ხშილი კომპონენტების გამჟღერების საკითხის განხილვით. იგი აღნიშნავს, რომ ვ. თოფურიამ პირველმა შეამჩნია ხშილთა დისიმილაციური გამჟღერების ერთი სახეობა სვანურში (1931 წ.). ეს კომპლექსი შედგება ს შ სპირანტებისა და ქ კ ხშილებისაგან — სქ, სკ—სგ; შქ, შკ—შგ..., ხოლო 10 წლის შემდეგ მის მიერ დადგენილ იქმნა ხშილების დისიმილაციური გამჟღერების მეორე სახეობა იმავე სვანურის მასალაზე.

კომპლექსური, ე. ი. კონტაქტურ-დისიმილაციური გამჟღერება დასახელებულ ნაშრომში დაყოფილია ორ ჯგუფად:

¹ გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, გვ. 378.

პირველი ჯგუფისაა სვ. ლაშგარ—ქართ. ლაშქარ-ი, სვან. სგელ—ქართ. სქელი... ამ ჯგუფში შემავალ სიტყვებში დისიმილაციური გამჟღერება მხოლოდ კონტაქტურია, პროგრესულია.

მეორე ჯგუფის ნიმუშებია სვ. ჭიშგარ—ქართ. ჭიშკარ-ი, სვან. კოშგ—ქართ. კოშკ-ი, სვ. წისგვილ—ქართ. წისქვილ-ი და სხვ. ამ ჯგუფის სიტყვებში დისიმილაციური გამჟღერება, ავტორის აზრით, დისტანციურია, პროგრესულია.

მეორე მხრით, წიგნში ნაჩვენებია სვანურის კონტაქტურ-დისიმილაციურ გამჟღერებასა და ოსურსა და სვანურში დადასტურებული დისტანციურ-დისიმილაციურ გამჟღერებას შორის სხვაობა და მსგავსება:

„1. სვანურში მოქმედებს კონტაქტური დისიმილაციური გამჟღერება, 2. ეს კონტაქტური დისიმილაცია — პროგრესულია და 3. ასეთი დისიმილირებისას კომპლექსის პირველი კომპონენტი სპირანტია (ს, შ), მეორე — ხშული (კ, ქ). ამით სვანურის დისიმილაციური გამჟღერების წესი განსხვავებულია ანალოგიური წესისაგან ოსურში, სადაც მოქმედებს 1. დისტანციური დისიმილაციური გამჟღერება, 2. ეს დისიმილაცია რეგრესულია და 3. დისიმილაციური და დისიმილირებულად ხშული თანხმოვნებია“².

რაც შეეხება მეორე ჯგუფის (ჭიშგარ, კოშგ, წისგვილ) სიტყვებში, მართალია, სგ, შგ კომპლექსებთან გვაქვს საქმე, „მაგრამ უნდა ვიფიქროთ, რომ მოქმედებს არა კონტაქტურ-პროგრესული სპირანტმემცველი კომპლექსის დისიმილაცია, არამედ დისტანციური (პროგრესულიცა და რეგრესულიც)“³.

ე. წ. ხშულთა კონტაქტურ-დისიმილაციურ გამჟღერებასთან დაკავშირებით აქ წამოყენებული დებულებები ჩვენ არ გვეჩვენება სარწმუნოდ. ყრუ ხშულთა კონტაქტურ-დისიმილაციური გამჟღერება სულ სხვადასხვა ფონეტიკური პროცესებია. მათ შორის არსებითი ხასიათის სხვაობებია: .

ჯერ ერთი, კომპლექსებში მომხდარი ფონეტიკური ცვლილება, ე. ი. კონტაქტურ-დისიმილაციური გამჟღერება ემორჩილება ფი-

² გ. ახვლედიანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 384. .

³ იქვე.

ზიოლოგიურ კანონებს, ფიზიოლოგიური ფაქტორებითაა შეპირობებული, მაშინ, როდესაც დისტანციურ-დისიმილაციური გამჟღერება არსებითად აკუსტიკური და ფსიქოლოგიური ფაქტორების შედეგია.

მეორე, რაც ამ ორ სხვადასხვა ფონეტიკურ კანონებს აშორებს ერთმანეთისაგან, მდგომარეობს შემდეგში: ყრუ ხშულთა დისტანციურ-დისიმილაციური გამჟღერება შეთვისებული სიტყვების ფონეტიკური პროცესია. ამ პროცესს არა აქვს ადგილი არც ერთ მკვიდრ სიტყვაში, არც ოსურში, არც სვანურში (და სხვა ქართველურ ენებში) და არც ყაბარდოულში. რაც შეეხება კონტაქტურ-დისიმილაციურ გამჟღერებას, იგი ხდება როგორც შეთვისებულ, ასევე მკვიდრ სიტყვებშიც.

მესამე, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, სვანურის კონტაქტურ-დისიმილაციური გამჟღერება არც ფონეტიკური პროცესის მიხედვით და არც შედეგების მიხედვით არ შეიძლება დავაყენოთ ოსურის, სვანურისა და ყაბარდოულის დისტანციურ-დისიმილაციური გამჟღერების კანონზომიერებებს რიგში.

მეოთხე, რითაც ეს ორი ფონეტიკური კანონზომიერება არსებითად განსხვავდება ერთიმეორისაგან მდგომარეობს ემაში, რომ კონტაქტურ-დისიმილაციურ გამჟღერებამ არ იცის არც ერთი გამოწვევის დიალექტების ფარგალში, ხოლო დისტანციურ-დისიმილაციური გამჟღერების კანონზომიერების მოქმედება ძალზე შეზღუდულია სამსავე ენაში.

ყრუ ხშულთა დისტანციურ-დისიმილაციური გამჟღერება მხოლოდ შეთვისებული სიტყვების ფონეტიკური კანონზომიერებაა

როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, ყრუ ხშულთა დისტანციურ-დისიმილაციური გამჟღერების კანონზომიერება პირველად შემჩნეულ იქნა ოსურ ენაში ქართულიდან შეთვისებული სიტყვების მიხედვით — ოს. ბეტრე—ქართ. პეტრე, ოს. ჭიტრი—ქართ. კიტრი, ოს. გოტოსი—ქართ. კოტოში... მკვიდრ ოსურ სიტყვებში ეს ფონეტიკური პროცესი არ დასტურდება. შეიძლებოდა გვეფიქრა, რომ საერთოდ შეთვისებული სიტყვების მიხედვით უფრო თვალსაჩინოა ამა თუ იმ ფონეტიკური ცვლილების შემჩნევა, თორემ ეს პროცესი მკვიდრ ოსურ სიტყვებშიც შეიძლება მოქმედებდესო.

მაგრამ ეს ასე არ არის. გ. ახვლედიანმა დამაჯერებლად გაარკვია, თუ რა პირობებში შეიძლება მომხდარიყო ყრუ ხშულთა დისიმილაციური გამჟღერება ორი ყრუ ხშული თანხმოვნის შემცველ სიტყვაში. ოსური და ქართული სხვადასხვა ოჯახის ენებია, განსხვავებული ფონეტიკური სისტემის მქონე: ქართულს ხშულ თანხმოვანთა სამეულბერივი სისტემა აქვს — დ. მჟღერი, თ ფშვინვიერი და ტ აბრუპტივი. ოსური, როგორც ინდოევროპული ენა კი ისტორიულად ხშულთა წყვილულებრივი სისტემის მქონე ენა იყო, რომელსაც არ გააჩნდა იბერიულ-კავკასიური ენებისათვის დამახასიათებელი აბრუპტივები და სრულფშვინვიერი ხშული თანხმოვნები. ოსური ენა საუკუნეების მანძილზე თანდათან ითვისებდა ამ თანხმოვნებს. ხდებოდა ოსურის ფონეტიკის „გაკავკასიურება“. რამდენადაც ამ ენაზე მოლაპარაკე ხალხისათვის ჭერ კიდევ უჩვეულო იყო ქართულის აბრუპტივები და სრულფშვინვიერი ხშულები, ამიტომ ქართულიდან შესულ სიტყვებში, რომლებშიც ორი უჩვეულო ყრუ ხშული თანხმოვანი შედიოდა, ერთი მათგანი გამოთქმის გასაადვილებლად მჟღერით შეიცვალა: ქართ. პეტრე—ოს. ბეტრე, ქართ. ტიკი—ოს. დიჭი და სხვ.

ეს იყო ამ რთული საკითხის უდავოდ სწორი და გონებამახვილური გადაწყვეტა.

მაგრამ მას შემდეგ, რაც გაირკვა, რომ ანალოგიური ფონეტიკური კანონზომიერება სევანურისთვისაც ყოფილა დამახასიათებელი, ე. ი. აქაც ადგილი ჰქონია ყრუ ხშულთა დისტანციურ-დისიმილაციურ გამჟღერებას იმავე ქართულიდან შეთვისებულ სიტყვებში — ქართ. პეტრე—სევან. ბეტრე, ქართ. ტაიჭი—სევან დაიჭ და სხვ... ეს ფაქტი კი, ცხადია, რამდენადმე საეჭვოდ გახდიდა ოსური ენის ყრუ ხშულთა დისტანციურ-დისიმილაციური გამჟღერებისათვის პირობების ახვლედიანისებურ ახსნას, რამდენადაც სევანური ენის ფონოლოგიური სისტემა ისეთივეა, როგორიც მოძმე ქართული ენისა.

და მიუხედავად ამისა მკვლევარი დისიმილაციური გამჟღერების კანონზომიერებისათვის პირობების საკითხში თავისი პოზიციიდან არ უხვევს. როგორც ზემოთ იყო მოყვანილი ვრცელი ციკლი მისი ნაშრომიდან სევანურში და უფრო სპორადულად ძვ.

ქართულსა და ქართულის მთის კილოებში დადასტურებული ხშულთა დისიმილაციური გამჟღერების პროცესი მართლაც უფროა საინტერესო და პერსპექტიანი გახდა. საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ სვანური და ქართულის მთის კილოები ემიჯნებიან ჩრდილოეთის კავკასიურ ენებს, და აგრეთვე ოსურ ენასაც საუკუნეების განმავლობაში, რაც ქმნის პირობას ამ ენობრივ ერთეულებში ადგილი ჰქონდეს შეთვისებულ სიტყვებში ყრუ ხშულთა დისტანციურ-დისიმილაციურ გამჟღერებას.

ამგვარად, გ. ახვლედიანის მტკიცებით შეიძლება ადგილი ჰქონდეს ყრუ ხშულ თანხმოვანთა დისიმილაციურ გამჟღერებას მონათესავე ენათა კონტაქტების შედეგად, თუ შესხებელი ენის ფონეტიკურმა სისტემამ განიცადა საგრძნობი ცვლილებები სხვა ენების გავლენით.

ჩვენს მსჯელობაში ვეყრდნობით გ. ახვლედიანის ამ უდაცოდ მყარ დებულებებს ყრუ ხშულთა დისტანციურ-დისიმილაციური გამჟღერების პირობების დადგენის საკითხში, ოღონდ ჩვენ, როგორც აღვნიშნეთ, ამ საკითხთა რიგში ვერ დავაყენებთ სვანურისათვის დამახასიათებელ ე. წ. კონტაქტურ-დისიმილაციურ გამჟღერების კანონზომიერებას. ამ ფონეტიკურ პროცესს არაფერი აქვს საერთო ყრუ ხშულთა დისტანციურ-დისიმილაციურ გამჟღერებასთან. ამ ორ პროცესს, როგორც აღვნიშნეთ, არსებითი ხასიათის განსხვავებული ნიშნები აქვთ. ამავე დროს, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ამ პროცესის მოქმედებას განსხვავებული პირობები აქვთ.

II. ყრუ თანხმოვანთა კონტაქტურ-დისიმილაციური გამჟღერება- გამკვეთრების პირობებისათვის სვანურში

ვ. თოფურიას მიერ პირველად შენიშნული ფონეტიკური კანონზომიერება სვანურში სქ, სკ, შქ, შკ, სთ, სტ, შთ, შტ კომპლექსებში ყრუ ხშული კომპონენტის — ქ, კ, თ, ტ სათანადო მჟღერებში გ-სა და ღ-ში გადასვლას — სქ→სგ, შქ→შგ, სთ||სტ→სდ, შთ||შტ→შდ..., რომელიც გ. ახვლედიანმა ყრუ ხშულთა დისიმილაციური გამჟღერების ერთ სახეობად ჩათვალა, ამ პროცესს უნდა ჰქონდეს თავისი ახსნაც.

ამ მნიშვნელოვან საკითხთან დაკავშირებით ჩვენთვის დასაყრდენი იქნება ლ. შჩერბას მოსაზრება სულ სხვა საკითხთან დაკავშირებით.

როგორც ცნობილია, გ. ახვლედიანმა ოსურში პირველად დაადასტურა ენაკბილისმიერი სამი ყრუ ხშულის არსებობა — თ ფშვინვიერის, ტ მკვეთრისა, რომელიც ოსურმა შეიძინა იბერიულ-კავკასიური ენათაგან და მესამე მინიმალურად ფშვინვიერი თ' ყრუ ხშული⁴, ამგვარად, ოსურში აღმოჩნდა მკვეთრითურთ ერთი რიგის ხშულთა ოთხეულგბრივი სისტემა მკვეთრი დ, ფშვინვიერი თ, აბრუპტივი ტ და ოდნაფშვინვიერი თ'. ამ უკანასკნელისათვის შემდეგ მან გამოიყენა ტერმინი პრერუპტივი.

1926 წ. გ. ახვლედიანის დასახელებულ წერილს გამოეხმაურა ვ. აბაევი ერთ-ერთ თავის სტატიასში⁵. მან გაიზიარა გ. ახვლედიანის მიერ ცალკე ერთეულად გამოყოფილი ასეთი ბგერის არსებობა ოსურში და თან ოსურის კონსონანტიზმში გამოაგლინა სხვა რიგის ხშულ თანხმოვანთა ოთხეულგბრივი სისტემა. — ბ, ფ, პ, ფ'; ზ, ქ, კ, ქ'... ამასთანავე ვ. აბაევმა დაადგინა ოსურში, რომ მეოთხე ტრპის ხშული, პრერუპტივი გ. ახვლედიანის ტერმინოლოგიით, დასტურდება ან კომპლექსებში — სფ', სთ', სქ'..., ანდა გემინირებული ხშულების სახით — დღ→თ', თთ→თ'...

როგორც ვ. აბაევი აღნიშნავს, ლ. შჩერბასთან მსჯელობის დროს ამ საკითხებთან დაკავშირებით მისთვის გარკვეულა, რომ დასახელებული კომპლექსები შედგებოდნენ თავიდანვე ყრუ სპირანტისა და ფშვინვიერი ყრუ ხშული ბგერებისაგან — სთ, სფ, სქ... ყრუ სპირანტის წარმოთქმის დროს ხდება ამოსუნთქული ჰაერის ჰარბად დახარჯვა, რის გამო მომდევნო ყრუ ხშულის წარმოთქმისათვის არ რჩება ჰაერი და იგი წარმოითქმის მინიმალური

⁴ გ. ახვლედიანი, სამი „*ოსურში და მათი მიმართება ძველი ირანულის შესაფერ ბგერებთან, კრებ. ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოების წილიაწდელი*, I—II, თბ., 1923—1924, გვ. 21—31.

⁵ В. И. Абаев, Четыре ряда смычных согласных в осетинском языке крәбулში «*Известия Осетинского Института краеведения*», II, 1926, с. 477—480.

ფშვინვერობით⁶. ასეთ პოზიციაში ოსურში წარმოიქმნა ახალი ბგერები, ოდნავფშვინვეირი ყრუ ხშულები — თ', ქ'—სთ—სთ', სქ—სქ', შქ—შქ', შთ—შთ'⁷.

ანალოგიურ ფონეტიკურ პროცესთან უნდა გვეკონდეს საქმე სვანურშიც.

სვანურის კილოებში უნდა ჰქონოდა ადგილი ამოსავალ ყრუ სპირანტ-ხშულთა ჰარმონიულ კომპლექსებში — სთ, სქ, შთ, შქ, ისევე როგორც ოსურ ენაში, თ, ქ ხშული კომპონენტებს ფშვინვერობის მაქსიმალურად შემცირებას, ე. ი. ოდნავფშვინვეირი თ' და ქ' ხშულების, ადილურის ტიპის პრერუპტივი ბგერების, წარმოქმნას: სთ—*სთ', შთ—*შთ', შქ—*შქ'. ასეთი მეორეული ბგერები ოსურმა შემოინახა იმავე კომპლექსებში, ხოლო სვანურში ისინი გარდამავალი ბგერის სახით შესაძლოა ყოფილიყო წარმოდგენილი. კომპლექსში შემავალი ეს სავარაუდო გარდამავალი ბგერები, პოზიციურად წარმოქმნილი პრერუპტივები — ზემოსვანურსა და ლაშხურში გადასულა სათანადო დ და გ მქღერებში — სთ—*სთ'→სდ, სქ—*სქ'→სგ; შთ—*შთ'→შდ, შქ—*შქ'→შგ, ხოლო ლენტეხურში ეს პრერუპტივები გადასული ჩანს ტ და კ აბრუპტივებში—სთ→*სთ'→სტ, შთ→*შთ'→შტ; სქ→*სქ'→სკ...

ყრუ სპირანტ-ხშულთა კომპლექსებში პრერუპტივ ხშულებს რომ შეეძლოთ მქღერებით შენაცვლება, ამის ნიმუშები გვაქვს ყაბარდოულში, სადაც პრერუპტივები საერთოდ გადავიდნენ მქღერებში — როგორც კომპლექსებში — ყაბ. ბძჟ—*ფ'ც'ჟ „სატეხი“, ასევე დამოუკიდებლად — ყაბ. ბანწ—*ფ'ანწ, „ეკალი“, ყაბ. ტაღწ—*ტათწ „ჩაქუჩი“.

როგორც ზემოთ ითქვა, ე. თოფურიამ სვანურის სდ, სგ. შდ, შგ კომპლექსები დისიმილაციური გზით მიღებულად ჩათვალა, ე. ი. ასეთი კომპლექსები მისი მტკიცებით მეორეულია. ამ საკითხის შესახებ იგი წერს: „ზემოსვანურ (=ლაშხურ)-ში სგ რომ დისიმი-

⁶ ე. აბაევი მაშინ აღნიშნავდა კომპლექსის მეორე წევრის პრერუპტივის შესახებ, თითქოს იგი გამოითქმოდა ფშვინვერობის სრული დაკარგვით, რაც, ცხადია, მკვეთრ ხშულს მოგვემდა და არა თავისებურ მეოთხე ხშულს.

⁷ გ. ახვლედიანი, დასახ. ნაშრ. გვ. 53.

ლაციის გზითაა წარმომდგარი სე კომპლექსისაგან, ამას, სხვათა შორის, გვაფიქრებინებს შემდეგიც: ქართულიდან ნასესხებ სიტყვებში არსებული შქ, შკ, სქ კომპლექსი სვანურ ნიადაგზე შეცვლილია შგ, სგ-დ: ლაშქარი: ლაშგარი, ზსე. ლაშგარ, კიშქარი: ლშხ. კიშგარ, კოშკი: კოშგი, წისქვილი: წისგვილ... სქელი: ზსე. ლშხ. სგელ⁸.

სვანურში რომ სგ, სდ, შგ, შდ კომპლექსები მეორეულია და დისიმილაციითა მიღებული, ეს, მართლაც, შეთვინებულ სიტყვებზე დაყრდნობით შეიძლება სარწმუნოდ მივიღოთ მათი ამოსავალი ვარიანტი იქნებოდა სქ, სთ, შქ, შთ — ე. ი. პარმონიული კომპლექსები. შკ კომპლექსის ამოსავალ სახეობად მიჩნევა საეჭვოა საერთოდ ქართველური ენებისათვის. იგი კომპოზიტების ფარგალში თუ იქნება წარმოქმნილი, ისე როგორც ამას ადგილი აქვს ქართ. კიშქარ კომპოზიშტი. ბუნებრივ კომპლექსებში მოსალოდნელია შქ და სქ. საერთოდ სვანურსა და ზანურში ფშვინვეერ შიშინა შ, ჩ სიბილანტებს, როგორც ცნობილია, განუვითარდათ ფშვინვეერი უკანაენისმიერი ქ ხშული — შ—შქ, ჩ—ჩქ, და ამ გზით ჩამოყალიბდა ამ რიგის პარმონიული კომპლექსები. პარმონიული კომპლექსი სქ თითქოს უფრო გვიანდელია იმავე ზანურსა და სვანურში შქ-საგან მიღებული გარკვეულ პოზიციაში⁹. ზემოსვანურსა და ლაშხურში შგ და სგ კომპლექსები მიღებული ჩანს პარმონიული შქ და სქ კომპლექსებისაგან, ქ ხშულის გამკლერების გზით, ხოლო შკ და სკ კომპლექსები ლენტეხურში მიღებულია იმავე შქ და სქ კომპლექსებისაგან დისიმილაციური გამკვეთრების გზით. პროცესის საფუძველი ორსავე შემთხვევაში ერთი და იგივე, შ და ს სპირანტების მიერ ფშვინვეერობის დიდი რაოდენობის დახარჯვა, შედეგი კი განსხვავებული. შქ—შგ||შკ, სქ—სგ||სკ.

სვანურის სგ, სდ, შგ, შდ და სკ, სტ, შკ, შტ კომპლექსების საკითხს ვრცლად ეხება ს. ჟღენტი. ზემოსვანურისა და ლაშხურის კომპლექსები სგ, სდ, შგ, შდ, მისი აზრით ამოსავალია ლენტეხურის

⁸ ვ. თ. თ. უ. რ. ი. ა, სვანური ენა I ზმნა, 1931, გვ. 65 (შენიშვნაში).

⁹ თ. გ. ა. მ. ყ. რ. ე. ლ. ი. ძ. ე, სიბილანტთა შესატყვისობანი და ქართველურ ენათა უძველესი სტრუქტურის ზოგი საკითხი, თბ., 1959, გვ. 25.

სკ, სტ, შკ, შტ კომპლექსებისათვის, ამის შესახებ იგი წერს: „ლენტეხურის მკლერ ხშულებში მაგარი შემართვისა და დამართვის მოშლა ყველაზე უფრო ნათლად ჩანს კომპლექსების სგ, სდ, შგ, შდ-ს ცვლაში. მკლერ ხშულებში მაგარი შემართვისა და დამართვის მოშლამ ლენტეხურში ხელი შეუწყო პროგრესული ასიმილაციის წარმოშობას: სგ—სქ, სდ—სთ; შგ—შქ, შდ—შთ, შემდეგ კი რაგვარობის მიხედვით დისიმილაციის საფუძველზე მივიღეთ: სქ—სკ, სთ—სტ, შქ—შკ, შთ—შტ, და მოჰყავს შემდეგ ზემოსვანურ-ლაშხურისა და ლენტეხურის მასალა: ბზ. ლემესგ. — ლნტ. ლემესკ, „ეცხლი“, ბზ. უსგვა — ლნტ. უსკვა „ექვისი“, ბზ. ვისგვ — ლნტ. ვისკვ „ვაშლი“, ლაშხ. შგურ — ლენტ. შკურ „სირცხვილი“; ბზ. დამდვ — ლენტ. დამტვ „დათვი“, ბზ. შდიმ — ლნტ. შტიმ „ყური“ და სხვ...¹⁰

როგორც ამ ამონაწერიდან ჩანს, ავტორისათვის ამოსავალია მკლერხშულიანი კომპლექსები — სგ სდ შგ შდ, რომლებიც ვ. თოფურიამ სამართლიანად მეორეულად მიიჩნია: ეს მკლერხშულიანი კომპლექსები, ს. ჟლენტის აზრით, სვანურის ლენტეხურ კილოებში თითქოს მაგარი შემართვისა და დამართვის მოშლის პირობებში ასიმილაციის გზით გადასულა ფშვინვიერხშულიან კომპლექსებში — სგ—სქ, სდ—სთ, შგ—შქ, შდ—შთ. შემდეგში კი იმავე ლენტეხურ კილოში ფშვინვიერხშულიანი კომპლექსები დისიმილაციის საფუძველზე შეცვლილა მკვეთრხშულიანი კომპლექსებით — სქ—სკ, სთ—სტ, შქ—შკ, შთ—შტ.

როგორც ზემოთაა ნაჩვენები, ამ რიგის კომპლექსებში მომხდარი ცვლილებები ჩვენ სხვაგვარად გვაქვს წარმოდგენილი. როგორც ლენტეხურის მკვეთრხშულიანი კომპლექსები — სკ სტ შკ შტ, ასევე ზემოსვანურისა და ლაშხურის მკლერხშულიანი კომპლექსები — სგ სდ შგ შდ მეორეულია. ორივე რიგის კომპლექსებისათვის ამოსავალია ფშვინვიერხშულიანი კომპლექსები — სქ სთ შქ შთ, ე. ი. პარმონიული კომპლექსები.

ფშვინვიერხშულიანი კომპლექსების გადასვლა როგორც მკვეთრხშულიან კომპლექსებში ლენტეხურ კილოში, ასევე მკლერ-

¹⁰ ს. ჟლენტის, დასახ. ნაშრომი, გვ. 171.

ხშულიან კომპლექსებში ზემოსვანურსა და ლაშხურში ერთიანი ფონეტიკური პროცესია, გამოწვეული კომპლექსების პირველი წევრების ს და შ სპირანტების მიერ ასპირაციის ჭარბად დახარჯვით, რის შედეგად ფშინვალაკლებული ხშულები გადავიდნენ ლენტეხურში მკვეთრებში — სკ სტ შკ შტ, ხოლო ზემოსვანურსა და ლაშხურში მჟღერებში — სგ სღ შგ შღ.

III. კონტაქტურ-დისიმილაციური გამკვეთრება ქართულსა და ზანურში

ქართვლურ ენათა ზემოთ განხილული კომპლექსების ხშული ელემენტი გ ქ კ უკანაენისმიერი ხშულები ქართვლური ენებიდან ზანურისა და სვანურისათვის არის დამახასიათებელი, რამდენადაც ამ ენებში, როგორც ცნობილია, დასახელებული ხშულები შედის შიშინა სიბილანტებთან კომპლექსებში, როგორც ფონეტიკურად განვითარებულები — ქართ. შ — ზან. შქ, სვან. შქ (—შგ||შკ) ქართ. ჯ — ზან. ჯგ|| (—ძგ), სვან. ჯგ|| (—*ძგ—სგ), ქართ. ჩ — ზან. ჩქ|| (—ცქ), სვან. *ჩქ—*შქ—*შგ—||შკ, ქართ. ჳ — ზან. ჳკ, სვან. ჳკ—||შკ...

ამავე კომპლექსების მეორე ხშული ელემენტები — ღ თ ტ არსებითად სვანურის კუთვნილებაა, რამდენადაც ისინი სვანურში ქართულისა და ზანურის პირველადი თ ფშინვიერი ხშულს კანონზომიერი შესატყვისებია: ქართ. ათი, ზან. ეთი, სვან. აფშღ||აფშტ. ამ შესატყვისობაში სვანურისათვის თავიდანვე ამოსავალი უნდა ყოფილიყო *შთ, რომელიც ზემოსვანურსა და ლაშხურში გადასულა შღ-ში (კონტაქტურ-დისიმილაციური გამჟღერებით), ხოლო ლენტეხურში შტ კომპლექსში (კონტაქტურ-დისიმილაციური გამკვეთრებით). ამის გამო ქართულსა და ზანურში შთ და შტ კომპლექსები დასტურდება ან შეთვისებულ სიტყვებში — ქართ. ტაშტი — მეგრ. ტაშთი, ქართ. მუშტი — მეგრ. მუშთი, ქართ. მუშტარი — მეგრ. მუშთარი და სხვა, ანდა მიღებული ხმოვნის სინკოპით: ძე. ქართ. შთა — პრევერბი — შთა-ვიდა... შე-და ორი პრევერბის შეერთებით მიღებულად ითვლება. შთა ახალ ქართულ-

ში, როგორც ცნობილია, კომპლექსური ცვლილებებით გადასულა ჩა-ში — ჩაეიდა. მაშასადამე *შე-და—*შდა—*შთა—ჩა...

ასევე შეიძლება იყოს მიღებული ზანურში ჯიშთი. მეგრ. ჯიშთი „ძველი თოვლი“ (ზაფხულში მაღალ მთაზე შემორჩენილი). ჯიშთი შეიძლება შედგებოდეს ორი სიტყვისაგან — ჯვეშ(ი) „ძელი“ და თირი „თოვლი“ *ჯვეშ-თირ-ი—ჯიშთი.

ქართულში ამჟამად შთ კომპლექსი, როგორც წესი, გადასულია შტ — კომპლექსში, როგორც მკვიდრ, ასევე შეთვისებულ სიტყვებში. ძველი ქართულის ხმოვნის სინკოპითა და ასიმილაციით მიღებული შთ კომპლექსი შემონახული ჩანს შთა-პრევერბიან მიმღებებში — შთამომავალი, შთაგონება, შთაბეჭდილება, შთამაგონებელი, ანდა ზმნებში — შთანთქავს, შთაუნერგავს და სხვ. — წიგნური გზითაა შემონახული. ახალი ქართულს ნორმაა ჩა-უნერგავს, ჩა-ნთქავს...

მეგრულში შთ|შტ კომპლექსი შეთვისებულ სიტყვათა თავკიდურ პოზიციაში კარგავს კომპლექსის ნშულ ელემენტს — თ|ტ, ასე მაგალითად, ქართული შტერი შეთვისებული სიტყვა უნდა იყოს. იგი ძველ ქართულში არ დასტურდება, არც „ვეფხისტყაოსანშია“ იგი ნახმარი. შტერი ქართულიდან გადასულა მეგრულში შერის სახით: შტერი—შთერი—შერი.

სთ კომპლექსი არაა ბუნებრივი კომპლექსი არც ერთ ქართველური ენისათვის. ქართულში იშვიათია საკუთარ მასალაში ასეთი კომპლექსი. ძველ ქართულში მაინც თითოორჯოლა შემთხვევაში გვხვდება იგი: ძვ. ქართულის სთ კომპლექსი — სთუელი (სთავს) ან. ქართულში გადასულია რთ-ში: სთავს—რთავს საყურადღებოა, გურულში ამ ზმნის სთ კომპლექსი შეცვლილა დისიმილაციური გაშვეთრებით: ძვ. ქართ. სთავს—გურ. სტავს. ძვ. ქართ. სთავს და სთუელი. სიტყვების სთ ქართულის თუშურ კილოში გადასულა ზდ კომპლექსში, როგორც ეს დადასტურებული აქვს თ. უთურგაიძეს: ზდვაჲ—სთვა (სთვა—სდვა—ზდვა), ზდველნ შემოდგომა (სთუელი—სდუელი—ზდველი)¹¹. დასახე-

¹¹ თ. უთურგაიძე, თუშური კილო, თბ., 1960, გვ. 199.

ლებულ სიტყვებში სთ კომპლექსი შეცვლილია *სდ კომპლექსით, ისევე როგორც ზემოსვანურისა და ლაშხურის კილოებისათვის არის დამახასიათებელი, ე. ი. თუშურშიც დასტურდება, ოღონდ სპორადულად, კონტაქტურ-დისიმილაციური გამქლევება.

ამავე სიტყვებში *სდ კომპლექსი ზდ-ში გადასვლისათვის¹ კი ივარაუდება რეგრესული ასიმილაცია. ანალოგიური ერთი შემთხვევა შენიშნულია სვანურში ქართულიდან შეთვისებულ სქელ სიტყვაში: ქართ. სქელ-ი—სვან. *სგელ—ზგელ¹², ოღონდ ამ შემთხვევაში ქართ. სქელ სიტყვის სქ კომპლექსი მეორეული ჩანს, შდრ. ძვ. ქართ. ზრქელ-ი—ახ. ქართ. სქელი. გასათვალისწინებელია ის ფაქტი, რომ სვანურში სხვა შემთხვევაში სქ კომპლექსს არ მოუცია ზგ კომპლექსი, შდრ. ვისგვ „ვაშლი“, სგევიბინ „წინ“, ნესგა „შუა“, ლესგ „გვერდი“ და სხვ...

სტ კომპლექსი თავიკიდურ პოზიციაში ქართველურ ენებში იშვიათად გვხვდება. ასეთია კერძოდ ქართულში სტვენს ზმნა და მისგან ნაწარმოები სახელი სტვირი-ი, ძვ. ქართულში სტვირი — სასტუნავი (საბა), საყვირი, სალამური, სასტეენი (ილ. აბულაძე). ასევე სტუმარი, რომელიც ძვ. ქართულში იხმარებო მნიშვნელობით „უცხო“, „წვეული“ (ილ. აბულაძე). სტუმარი სიტყვის წარმომავლობა და აღნაგობა ჩვენთვის უცნობია...

ძველ ქართულში დადასტურებულია სტ თავიკიდური კომპლექსის მქონე ზოგი სიტყვა: სტვლობა „ხტუნვა“ (ილ. აბულაძე), სტრევა „ძრვა“, „აღძვრა“, სტო(ე)ა, სტო „ეზო“, „აივანი“ (ილ. აბულაძე)...

მეგრული ვერ იტანს თავიკიდურ პოზიციაში სტ|სთ კომპლექსებს. ქართულიდან შეთვისებული დასახელებული სტვირისა და სტუმარის სტ კომპლექსი გამარტივდა: გაუჩინარდა კომპლექსის ხშული წევრი: ქართ. სტვირი—მეგრ. სვირი „არყის სახდელი მილი“, ქართ. სტუმარი—მეგრ. სუმარი...

სტ კომპლექსი ქართულში თავიკიდურ პოზიციაში უფრო ხშირად შეთვისებულ სიტყვებში გვხვდება: სტომაქი, სტეფანე და სხვა შედარებით გვიან შესული სიტყვები. მეგრულში ქართულიდან ადრე შეთვისებულ უცხო სიტყვების სტ კომპლექსი გამარტივე-

12 ს. ელენტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 168.

ბულ ჩანს: ქართ. სტომაქი — მეგრ. სომაქი, ქართ. სტეფანე — მეგრ. სეფანე...

რაც შეეხება სტ კომპლექსს ინლაუტსა და აუსლაუტში, ქართულის საკუთარ მასალაში იგი გვხვდება ჩვეულებრივ კომპოზიტებში ქართ. თითისტარი, კვირისტავი (საბა)—კვირის თავი, გურ. ხირსტავი (—ხიდისთავი), ხოლო მასობრივად შეთვისებულ სიტყვებში: ქრისტე, სუსტი, ნესტი, კოსტა, ოსტატი, უსტა — და განსაკუთრებით უფრო გვიან შეთვისებულ სიტყვებში — ფოსტა, ზუსტი, სპეციალისტი და სხვ.

სტ ინლაუტიანი და აუსლაუტიანი სიტყვები, რომლებიც მეგრულშიცაა შესული, სტ პარამონიული კომპლექსით არის შეცვლილი — სუსთი, კოსთა, ოსთატიუსთა, მესთი და სხვ...

ქანურში კი ქართულის მსგავსად ყველგან სტ კომპლექსი გვაქვს: სტ ელო (ბერძნ. στήλη „სახლი“ (ნ. მარი), ოსტერუ „ცეკვა“ (ნ. მარი), მესტი (ნ. მარი), უსტუნე (თურქ.) „ზემოთ“ (ნ. მარი), ლოსტრონილოსტონი, ნოსტონი „სრიალა“ (ნ. მარი), ქესტანე (თურქ.) „წაბლი“ (ნ. მარი).

შქ შყ და სქ სყ კომპლექსებში, როგორც აღვნიშნეთ, ამოსავლად ითვლება ქ ხშულთანხმოვნიანი კომპლექსი, როგორც პარამონიული კომპლექსი — შქ—სქ, რომელიც შემონახული აქვს ზანურის მეგრულ კილოს თითქმის უცვლელად, ხოლო ზანურის ქანურ კილოში ეგევე ქ ხშულთანხმოვნიანი კომპლექსი არსებითად შეიცვალა კ მკვეთრთანხმოვნიანი კომპლექსით — შყ და სყ კომპლექსებით. ძველი ვითარება შემორჩენილია დიალექტების მიხედვით. ქართულში, როგორც წესი, მკვეთრთანხმოვნიანი კომპლექსები განვითარდა დისიმილაციური გამკვეთრების კანონის მიხედვით. ვიმეორებთ, რომ ქართულს არ მოეპოვება საერთოდ ბუნებრივი, ე. ი. უქანაენისმიერი ხშულების განვითარებით წარმოქმნილი ამრიგის კომპლექსები: ქართ. შუა — ზან. (მეგრ.) შქა, ჰან. შქა||შქა, შდრ. სევან (ი)-სგა||სკა (ქართულში მხოლოდ ხ ყრუ სპირანტი კომპლექსის შემცველი ბუნებრივი კომპლექსებია — ქართ. ცხრა — ზან. ჩხორა — სევან. ჩხარა). ქართ. ვაშლ-ი — ზან. (მეგრ.) უშქური, (ჰან.) ოშქურ-ი||ოშკური||უშქური||უშკირი, შდრ. სევან. ვისგვ||ვისკვ — ვისქვ; ქართ. შვიდი — ზან. (მეგრ.) შქვითი, (ჰან.) შქვითი||შქითი,

შდრ. სვან. ი-შგვილიიშკვიდი—*იშკვიდი; ქართ. შვილი — ზან. (მეგრ.) სქირი, (კან.) სკირი—სქირი; ქართ. შენი — ზან. (მეგრ.) სქანი, კან. სკანი; შდრ. სვან. სგანი—სქანი; ქართ. კშია — ზან. (მეგრ.) შქირენს, კან. შკორომსიშკირომსი—შქირომს; ქართ. შქერი — ზან. (მეგრ.) შქერი, (კან.) მშკერიიფშკერი; შდრ. სვან შგერ—შქერ.

ამგვარად, შთ შდ შტ სთ სტ და შქ შგ შკ კომპლექსებში სვანურისათვის დამახასიათებელია შდ კომპლექსი, ისევე როგორც ვ. თოფურიას აქვს ნავარაუდები¹³, მეორეულია, მიღებული შთ (და არა შტ) კომპლექსისაგან დისიმილაციური გამჟღერების საფუძველზე, ხოლო სვანურის ლენტეხურ დიალექტში შტ კომპლექსიც მეორეულია, იმავე შთ კომპლექსისაგან მიღებული დისიმილაციური გამჟვეთრების საფუძველზე. სვან. შდ კომპლექსის შთ-საგან მიღებულად ვარაუდობს აგრეთვე გ. მაჭავარიანი¹⁴.

ს. ჟღენტის აზრით, სვან. სგ, სდ, შგ, შდ კომპლექსები პირველადებია. სგ—სქ, სდ—სთ; შგ—შქ, შდ—შთ, შემდეგ კი სქ—სკ, სთ—სტ, შქ—შკ, შთ—შტ.¹⁵

თანხმოვანთა პარმონიული კომპლექსების ბუნების გათვალისწინებით ამოსავალ კომპლექსად ვერ ჩავთვლით სტ კომპლექსს, როგორც ამას ვარაუდობს გ. მაჭავარიანი¹⁶. სტ კომპლექსი ქართულურ ენებში, ისევე როგორც შტ, სკ, შკ კომპლექსები მეორეული ჩანს, კომპლექსური დისიმილაციური გამჟვეთრებით მიღებული. პირველადი შკ და სკ ჩვენ უნდა გვქონდეს კომპოზიტებში — ქართ. კიშ-კარი—ბჰიშ-კარ-ი—*ბჰის-კარი და სხვ...

¹³ ვ. თოფურია, სვანური ენა, გვ. 65.

¹⁴ გ. მაჭავარიანი, საერთო-ქართველური კონსონანტური სისტემა. თბ., 1965, გვ. 95.

¹⁵ ს. ჟღენტი, სვანური ენა, გვ. 171.

¹⁶ გ. მაჭავარიანი, იქვე.

1. როგორც გ. ახვლედიანს აქვს დადგენილი, ქართველურსა და ოსურ ენებში ადგილი აქვს ყრუ ხშულ თანხმოვანთა დისიმილაციურ გამჟღერებას, სახელდობრ, „სიტყვაში შემავალი ორი ყრუ ხშულიდან ერთ-ერთი (მეტწილად პირველი) მჟღერდება ე. ი., ყრუ ხშულები განემსგავსებიან ერთმანეთს მჟღერობა-სიყრუეის მიხედვით“.

2. პირველად ეს ფონეტიკური კანონზომიერება გ. ახვლედიანის მიერ შენიშნული იქნა ოსურში ქართულიდან ნასესებ სიტყვებში, როგორცაა ქართ. პიტნა — ოს. ბიტნა, ქართ. ტიკი — ოს. დიკი, ქართ. პეტრე — ოს. ბეტრე...

3. „დისიმილაციური გამჟღერების ცალკეული ნიმუშები (აბრუპტივთა, მაგრამ არა ასპირატთა) აღინიშნა (მოხსენების გამოკმათში) აგრეთვე ქართველურ ენებში პროფ. ა. შანიძის, პროფ. ვ. თოფურიას და ს. ჟღენტის მიერ [ხევსურ. გურკო, მთიულ. ბატარა, ბატრონი (შღრ. მეგრ. პატონი), კაბუკი, კაბარკი, შღრ. ძვ. ქართ. კაბუკი, აბ. ქართ. კაბარკი; სვან. ჭაჭარ (—ჭაჭები)]“... აქ მას არა აქვს კანონზომიერების ხასიათი (გ. ახვლედიანი).

4. უფრო რეგულარულ ხასიათს ატარებს, როგორც გაირკვა, ხშულთა რეგრესულ-დისიმილაციური გამჟღერების შემთხვევები სვანურში: სვ. ბალტო — პალტო, სვ. ბაპ — პაპა, ბატრონი — პატრონი, სვ. ბეტრე — პეტრე, სვ. გაკ — კაკალი, სვან. გატ — ქატო, სვ. დაიქ — ტაიქი, სვ. დეტა — ტუტა.

სვანურშივე დადასტურდა ხშულთა პროგრესულ-დისიმილაციური გამჟღერების მაგალითებიც: სვ. კრამიდ — კრამიტი, სვ. ტაბაგ — ტაბაკი, სვ. ქვგ—ქაკი...

5. გ. ახვლედიანმა ყრუ ხშულთა დისიმილაციური გამჟღერების თავისებურ სახეობად ჩათვალა სვანურისათვის დამახასიათებელი

ბელი ყრუ თანხმევანთა გამელერების შემთხვევები, როგორცაა სვ. ლაშგარ — ქართ. ლაშქარ-ი, სვან. ხველ — ქართ. ხქელ-ი, სვან. ქრისდე — ქართ. ქრისტე, სვან. ისგა, ზან. შქა, ქართ. შუა.

ამ რიგის ცვლილებებს მან უწოდა კონტაქტური პროგრესული-დისიმილაციური გამელერება, შდრ. სვანურისა და ოსურისათვის დამახასიათებელი დისტანციურ-დისიმილაციური გამელერება — სვან. გატ — ქართ. ქატო, ოს. ბიტნა — ქართ. პიტნა...

— 7. გ. ახვლედიანმა, რომელმაც პირველად დაადგინა ოსურის მასალაზე ქართულიდან შეთვისებულ სიტყვებში ყრუ ხშულთა დისიმილაციური გამელერების კანონზომიერება, ამ ფონეტიკური პროცესის ახსნაც სცადა. ამის შესახებ მასთან გვითხულობთ: „წარმოდგენილ მასალაში (ივარაუდება ქართულიდან ოსურში შესული სიტყვები — გ. რ.) ნათლად ჩანს შემდეგი ფონეტიკური კანონზომიერების მოქმედება: ნასესხებ სიტყვებში ოსური ენათა ვის განვითარების გარკვეულ საფეხურზე ვერ იტანს ერთ სიტყვაში ორ აბრუპტივს, resp. ორ ხშულ ასპირატს (აგრეთვე აბრუპტივსა და ასპირატს) და ამიტომ ერთ მათგანს ამელერებს ხოლმე. ამ კანონზომიერებას ვუწოდებთ დისიმილაციურ გამელერებას... ბგერათა ასეთ შენაცვლებას საფუძვლად უდევს ტენდენცია — გაადვილოს მსესხებელმა მისთვის უცხოური ბგერის წარმოთქმა დისიმილაციური გამელერებით“. გ. ახვლედიანი დასძენს, რომ ასეთ პროცესს ადგილი ჰქონდა ქართული სიტყვების ოსურში შესვლის უფრო ადრინდელ ხანაში. ხოლო „შემდეგ კი ორენოვნობის გაძლიერებისას, ოსურში შედის კავკასიური ენებიდან სიტყვები მასობრივად, და ოსური ენა ეგუება და ითვისებს კავკასიურ ბგერათა სწორ გამოთქმას, კერძოდ — აბრუპტივებისა და ასპირატებისას. ამიტომაც, რომ ქართულიდან ოსურში უკანასკნელ ხანებში შესული ასეთი ხშულებიანი სიტყვები წარმოითქმიან უკვე ადეკვატურად, ე. ი. უდისიმილაციოდ, მაგ., სამხრეთ ოსურში ოსურად უკვე ამბობენ — პიტნა, ტაფა, პეტრე (ძველად ნასესხები ბიტნა, თაბა, ბეტრე ვარიანტების ნაცვლად)“, აქედან დაასკვნის მკვლევარი, რომ ზემოწარმოდგენილი დისიმილირებული სიტყვები ოსურს შეუ-

თვისებია ქართულიდან იმ დროს, როცა ჯერ კიდევ მას არ ჰქონდა კავკასიურისათვის დამახასიათებელი ფონეტიკური სისტემა (იქვე, გვ. 382).

ამგვარად, გ. ახვლედიანის აზრითკოსურ ენაში მომხდარი პროცესი ყრუ ხშულთა დისიმილაციური გამჟღერება ხდება მხოლოდ შეთვისებულ მასალაში — ამ შემთხვევაში ქართულიდან შეთვისებულ სიტყვებში. ეს პროცესი შეპირობებულია ამ ენათა კონსონანტური სისტემის სხვაობით.

8. შემდეგ კი, როცა დასახელებული ავტორისათვის ცნობილი გახდა, რომ ეგვე პროცესი სვანურისთვისაც დამახასიათებელი ყოფილა როგორც ქართულიდან შეთვისებულ სიტყვებში, ასევე საკუთარ მასალაშიც, სახელდობრ, სქ, შქ, შთ კომპლექსების გადასვლა სათანადო სვ, შვ, შდ კომპლექსებში, ცხადია, მისთვის არ იქნებოდა სარწმუნო ოსურში ჩატარებული დისიმილაციური გამჟღერების წინანდელი ახსნა. ამიტომაც ყრუ ხშულთა დისიმილაციური გამჟღერების კანონზომიერება მან გამოაცხადა უფრო ზოგად ფონეტიკურ პროცესად.

— 9. გ. ახვლედიანმა საესებით სწორად ვანახვევა სვანურის კომპლექსებში მომხდარი ხშულთა გამჟღერების ფონეტიკური პროცესი ოსურსა და სვანურში ქართულიდან შეთვისებულ სიტყვებში დადასტურებულ ხშულთა დისიმილაციური გამჟღერებისაგან: 1. კომპლექსებში გამჟღერება კონტაქტური ხასიათისაა, ოსურსა და სვანურში მოქმედი დისიმილაციური გამჟღერება დისტანციურია, 2. კომპლექსების პირველი წევრი სპირანტია (ს, შ), ხოლო მეორე ხშულია (ქ, თ), დისტანციურ გამჟღერებაში კი ორივე წევრი ხშულია. შედეგი კი ერთნაირია — ერთ-ერთი წევრის გამჟღერება, მიუხედავად თითქოს ამ საერთო შედეგისა, აღნიშნული ორი სახეობის ფონეტიკურ პროცესებს შორის საერთო არაფერი არ უნდა იყოს.

— 10. ჯერ ერთი, როგორც ეს გ. ახვლედიანსაც აქვს აღნიშნული, კომპლექსში მომხდარი ფონეტიკური ცვლილება (ყრუ ხშულის გამჟღერება) თანხმოვანთა უშუალო კონტაქტის შედეგია, ე. ი. იგი არსებითად ფიზიოლოგიური ფაქტორითაა შეპირობებული,

მაშინ როდესაც დისტანციური დისიმილაციური გამქლერება არსებითად აკუსტიკური და ფსიქოლოგიური ფაქტორების შედეგია.

სვანურში განხილული კონტაქტური გამქლერების შესახებ შეიძლება ითქვას შემდეგი:

როგორც ცნობილია, გ. ახვლედიანმა ოსურში დაადასტურა ენაკბილისმიერი სამი ყრუ ხშული — თ ფშინვიერი, ტ მკვეთრი (აბრუპტივი) და თ' ოღნავფშინვიერი (პრერუპტივი), ე. ი. მქლერითურთ ამ რიგის ხშულთა ოთხეულგბრივი სისტემა.

ვ. აბაევმა გაიზიარა გ. ახვლედიანის მიერ დადგენილი ფაქტი, მანვე ოსურში გამოავლინა სხვა რიგის ხშულთა ოთხეულგბრივი სისტემა — მქლერი ბ, ფშინვიერი ფ, აბრუპტივი პ და ოღნავფშინვიერი ფ' და მისთ... ამასთანავე ვ. აბაევმა დაადგინა, რომ ოღნავფშინვიერი ყრუ ხშულები დასტურდება ოსურში ან კომპლექსებში, სადაც პირველი წევრი ყრუ სპირანტები — ხ, შ, ხ—, ხლო მეორე წევრი პრერუპტივი ხშულები — ფ', თ', ქ'... — სფ', სთ', სქ'..., ანდა გემინირებული ხშულების სახით — დღ—თ', თთ — თ'...

როგორც ვ. აბაევი აღნიშნავს, ლ. შჩერბასთან მსჯელობის დროს მისთვის გაირკვა, რომ დასახელებული კომპლექსები შედგებოდნენ თავიდანვე ყრუ სპირანტისა და ფშინვიერი ყრუ ხშული ბგერებისაგან — სთ, სფ, სქ,.. ყრუ სპირანტის წარმოქმნის დროს ხდება ამოსუნთქული ჰაერის ჰარბად დახარჯვა, რის გამოც მომდევნო ყრუ ხშულის წარმოქმნისათვის არ რჩება ჰაერი და იგი წარმოითქმის მინიმალური ფშინვიერობით. ასეთ პოზიციაში წარმოქმნა ახალი ბგერები, ოღნავფშინვიერი ყრუ ხშულები — სთ—სთ', სფ—სფ', სქ—სქ', შთ—შთ'...

— 11. ანალოგიურ ფონეტიკურ ცვლილებებთან უნდა გვექონდეს საქმე სვანურშიც. აქაც კომპლექსებში — შედგენილობით ყრუ სპირანტი (სიბილანტი) + ფშინვიერი ხშული — ხდება ფშინვიერი ხშულისათვის საჭირო ფშინვიერობის დაკლება წინამავალ სპირანტთან მეზობლობაში, რის შედეგადაც სვანურის სამ კილოში მინიმალური ფშინვიერი ხშული იქცევა მქლერად, ხლო მეოთხე კილოში — ლენტეხურში ეგვევ ხშული მკვეთრის სახეს იღებს:

ქართ. ლაშქარ-ი — ზემო სვ. ლაშგარ, ლაშხ. ლაშგარ, ლენტ, ლაშქარ... ამას ადგილი აქვს როგორც შეთვისებულს, ისე საკუთარ ლექსიკურ მასალაშიც: სვ. იშვეიდ (ზსვ.-ლაშხ.), იშვეიდ (ლენტ.) — იშვეიდ, შდრ. ზან. შქვით-ი, ქართ. შვიდი და სხვ.

12. ამგვარად, სვანურისათვის დამახასიათებელ კომპლექსებში ხშირი თანხმონების გამჟღერება-გამყვეთრებას არაფერი აქვს. საერთო იმავე სვანურისათვის (აგრეთვე ოსურისათვის) დამახასიათებელ ყრუ ხშიულთა დისტანციურ-დისიმილაციურ გამჟღერებასთან.

მათ შორის არსებითი ხასიათის სხვაობაა:

ა. სვანურში (ისევე, როგორც ოსურში) დისტანციურ-დისიმილაციური გამჟღერება მხოლოდ შეთვისებულ სიტყვებში ხდება. მკვიდრ ლექსაკურ ფონდში ამ პროცესს ადგილი არა აქვს, რაც შეეხება კომპლექსში მომხდარ კონტაქტურ დისიმილაციას, იგი დასტურდება როგორც შეთვისებულ სიტყვებში, ასევე მკვიდრ სიტყვებშიც.

ბ. როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, სვანურში კონტაქტური დისიმილაციური გამჟღერება ფიზიოლოგიური ფაქტორითაა შეპირობებული, რაც შეეხება დისტანციურ-დისიმილაციურ გამჟღერებას, იგი აკუსტიკურ-ფსიქოლოგიური ხასიათის ფონეტიკური პროცესია.

გ. სვანურში კილოების მიხედვითაა განსხვავებული კონტაქტური დისიმილაცია — ზემოსვანურსა და ლაშხურში დისიმილაციური გამჟღერება — *იშვეიდ—იშვედ, ხოლო ლენტეხურში — დისიმილაციური გამყვეთრება — *იშვეიდ—იშვეიდ... აქედან აშკარაა, რომ შედეგების მიხედვითაც ეს ორი ფონეტიკური პროცესი განსხვავებულია ერთიმეორისაგან.

13. ყრუ ხშიულთა დისტანციურ-დისიმილაციურ გამჟღერებას არა აქვს ადგილი საკუთარ ლექსიკურ ფონდში არც სვანურსა და არც ოსურში. კერძოდ, სვანურში დასტურდება დიდი რაოდენობით მკვიდრი სიტყვები, სადაც ორი ყრუ ხშიული გვხვდება, მაგრამ არა აქვს ადგილი დისიმილაციურ გამჟღერებას — სვ. ჭაჭკულდ (და არა ჭაჭკულდ) „მცირე“, კაპრა (და არა გაპრა) „ნიკაპი“...

რაც შეეხება ხშულთა დისიმილაციური გამყლერების ქართულ-ში დადასტურებულ ზოგ შემთხვევას, აქაც იგი მხოლოდ შეთვისებულ სიტყვებში ჩანს: ქაბუკ-ი, ხევს. გურკო — ლათ. quercus „მუხა“ (ა. შანიცე), მთიულ ბატარა, ბატრონი, ახალ ქართ. ბატონი, შდრ. მეგრ. პატონი — ლათ. patronus (pater)...

14. რომ მართლაც ყრუ ხშულთა დისიმილაციური გამყლერება მხოლოდ შეთვისებულ სიტყვათა კანონზომიერებაა, ამას მხარს უჭერს აფხაზურ-ადილურ ენათაგან ყაბარდოული ენა, სადაც ეგევე ფონეტიკური პროცესი მხოლოდ შეთვისებულ სიტყვებში დასტურდება. საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ ამ ჯგუფის ენებიდან სხვა ენაში ხშულთა დისიმილაციური გამყლერების თითო-ოროლა შემთხვევა თუ შეიმჩნევა. ასე, მაგალითად, აფხაზურში ეს პროცესი მხოლოდ ერთი მაგალითით შემოიფარგლება: ადილურ ენებში ღომის აღმნიშვნელი სიტყვაა პასთჷ, რომელიც ევროპული ენებიდანაა შემოსული, შდრ. ახ. ბერძნული παστα „ცომი“, „პასტა“, „ნამცხვარი“, იტ. pasta... აფხაზურში ეს სიტყვა (ა)-ბჭსთა-ს სახით იხმარება.

15. ადილურ ენაშიც დისიმილაციური გამყლერების შემთხვევა იშვიათია — ადილ. ბარანქანშხ'ან — პარასკევი, ზედმიწ.: „პარასკევი დიდი“, შდრ. ბარანქანშხ(ან) „ოთხშაბათი“, ზედმიწ.: „პარასკევი პატარა“ ასევე ყაბარდოულშიც — ბარანქან — „უქმეღე“, ბარანქანა „ოთხშაბათი“...

16. ყაბარდოულ ენაში ყრუ ხშულთა დისიმილაციური გამყლერება მომხდარა ზეპირი გზით რუსულიდან შესულ სიტყვებში: რუს. пальто — ყაბ. ბალ'თო, რუს. платок — ყაბ. ბალ'თოქი, რუს. корешки — ყაბ. ჭრეშქი, რუს. пряник — ყაბ. ბრანგჩ. უფრო გვიან შესულ სიტყვებში რუს. к, т, п, ისევე როგორც ქართულში, მკვეთრი ხშულებით არის შენაცვლებული: რუს. коляска — ყაბ. კვლასკა, რუს. патрон, ყაბ. პატრონ, რუს. калоши — ყაბ. კვლოშ, რუს. копейка — ყაბ. კვამაქვ და სხვ...

ადილურისათვის უცხოა ყაბარდოულისათვის დამახასიათებელი როგორც რუსულის ყრუ ხშულების შენაცვლება მყლერებით, ასევე იმავე ყრუ ხშულების შენაცვლება მკვეთრებით. ყველა შემთხვევაში რუსულის ყრუ ხშულებს ადილურში შენაცვლება პრე-

რუბტივები — ადილ. ფ'ვლ'თ'წჷ — ПАЛЬТО, ადილ. ფ'წთ'რონ — патрон...

— 17. ადილეურის ვითარება იძლევა ადილურ ენებში რუსულიდან შეთვისებულ სიტყვებში საერთოდ ყრუ ხშულების შენაცვლების გასაღებს.

ამ ენათათვის ისტორიულად დამახასიათებელია ხშულთა ოთხეულეობრივი სისტემა — მჟღერი, ასპირატი, აბრუბტივი და პრერუბტივი. ეს სისტემა დაცული აქვს ადილეური ენის ბჟედულურსა და შაფსულურ კილოებს: (ე. ი. ადილეში ადილელთა მოსახლეობის თითქმის 80%-ს). ადილეურის სხვა კილოებსა და ყაბარდოულში პრერუბტივი ხშული დაიკარგა. ყაბარდოულში მას შეენაცვლა მჟღერი ხშული. რამდენადაც რუსულის ასპირატები ბგერობრივ ემთხვევა (და არა სისტემობრივ) ადილურის პრერუბტივებს, ადილეურში რუსულიდან შეთვისებულ სიტყვებში ასპირატებს შეენაცვლა პრერუბტივები — რუს. ПАЛЬТО — ადილ. ფ'ვლ'თ'წჷ, ხოლო ყაბარდოულში მჟღერები — რუს. ПАЛЬТО — ყაბ. ბ'ვლ'თო... ყაბარდოულში ეს პროცესი უნდა ჩატარებულყო იმ პერიოდში, როცა უკვე მიმდინარეობდა პრერუბტივების შენაცვლება მჟღერებით. ეს კი უნდა მომხდარიყო თითქოს უფრო ადრე, ვიდრე ყაბარდო შევიდოდა ძველი რუსეთის იმპერიაში. სწორედ ამ ხანებში ხდებოდა ყაბარდოულში შესულ რუსულ სიტყვებში ხშულთა დისიმილაციური გამჟღერება. ამ მხრივ საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ რუსული ასპირატის გამჟღერება მოხდა ყაბარდოულ ენაში შესულ ისეთ სიტყვაშიც კი, რომელშიც მხოლოდ ერთი ასპირატი იყო წარმოდგენილი: ასეთია რუს. КНЯЗЬ — ყაბ. ჭნაზ (—*გგ'ნაზ)... რუსულიდან უფრო გვიან შესულ სიტყვაში ასპირატი К (ქ) ყაბარდოულში არაა შენაცვლებული გ' (—ჭ) მჟღერი ტიპით — რუს. КНУТ — ყაბ. ჩნუტ (—*ქ'ნუტ). მაშასადამე, ყაბარდოულ ენაში რუსულიდან შეთვისებულ სიტყვებში ორი ასპირატიდან ერთის გამჟღერებას განსაზღვრავდა, ერთი მხრით, რუსული ასპირატების ბგერობრივ პრერუბტივებთან გათანაბრება, მეორე მხრივ ყაბარდოულის პრერუბტივების ტენდენცია გამჟღერებისაკენ. ადილეურში კი, სადაც პრერუბტივები არ გადადის მჟღერებში, არ ხდება

რუსული ასპირატების შენაცვლება მუღერებით არც დისიმილაციის გზით.

18. ყურადღებას იქცევს ის ფაქტი, რომ ყაბარდოულში მას შემდეგ, რაც მოხდა პრერუპტივების შენაცვლება მუღერებით და შეწყდა რუსული ასპირატების დისიმილაციური გამუღერება, რუსულის ასპირატებს ცოცხალ მეტყველებაში შეენაცვლა მკვეთრები (ისევე როგორც ქართულში) — რუს. *копна* — ყაბ. *ჰნპგნ* (←*ჰნპგნ), რუს. *акация* — ყაბ. *ჰარც* (←ა-ჰა(რ)ც, რუს. *казна* — ყაბ. *ჰნზონ* (←*ჰნზონ), რუს. *канава* — ყაბ. *ჰნაჰ* (←*ჰანაჰ), რუს. *конфета* — ყაბ. *ჰნჰნთ* (←*ჰნჰნთ), რუს. *картофель* — ყაბ. *ჰნრტოჰ* (←*ჰნრტოჰ) და სხვ.

19. ბოლოს, ყაბარდოული სამწერლობო ენის ჩამოყალიბების შემდეგ და რუსული ენის გავლენის გაძლიერების შედეგად რუსული სიტყვების ასპირატები (ფონეტიკურად პრერუპტივები) ყაბარდოულში გადადიან ფშვინვიერებში: რუს. *КОЛОС* — ყაბ. *ჰოლბოზ* (ორთ. *КОЛОС*), რუს. *книго* — ყაბ. *ჰინო* (ორთ. *книго*) და სხვ...

20. ამგვარად, სვანურისა და ოსურისათვის დამახასიათებელი ყრუ ხშულთა დისიმილაციური გამუღერების კანონზომიერების ადეკვატურია ყაბარდოულის ყრუ ხშულთა დისიმილაციური გამუღერება: ყველა დასახელებულ ენაში ამ კანონზომიერებას ადგილი აქვს მხოლოდ შეთვისებულ სიტყვაში.

21. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ასეთი იყო გ. ახვლედიანის შეხედულება ოსურისათვის დამახასიათებელი ყრუ ხშულთა დისიმილაციური გამუღერების ფაქტებთან დაკავშირებით, მაგრამ მას შემდეგ, რაც ეს პროცესი ნათელი გახდა ქართულიდან შეთვისებული სვანური სიტყვების მიხედვითაც და, რაც მთავარია, ამავე პროცესად იქნა მის მიერ გაგებულ სვანურის კომპლექსებში მომდევნო ყრუ ხშულების გამუღერება, როგორც შეთვისებულ მასალაში, ისევე საკუთრივ სვანურში, ამ მოსაზრების გაზიარება მას აღარ შეეძლო და ყრუ ხშულთა გამუღერების ფაქტი უფრო ფართო ხასიათის ფონეტიკურ მოვლენად მიიჩნია.

22. შემდეგში დისიმილაციური გამუღერების შედარებით უფრო უნივერსალურ კანონზომიერებად მიჩნევა გახდა მომდევნო

მკვლევართა ზოგი მცდარი მოსაზრების წყარო. მხედველობაში გვაქვს უპირველეს ყოვლისა სპეციალურ ლიტერატურაში დადგენილი ფაქტი, რომ ქართველურ ენებში რიგ სახელურ ფუძეში ნივთის გრამატიკული კლასის გაქვევებული დ ნაპრეფიქსალი ელემენტი წარმოდგენილია ჯ აფრიკატის სახით: ქართ. ჯ-ი-ნქარი—დინქარისაგან, ამ მოსაზრებას დაუპირისპირდა ვარაუდი, თითქოს ზანურის მასალაში ადგილი აქვს არა დ- მარტივი ხშულის აფრიკატიზაციას, არამედ, პირიქით, ჯ აფრიკატის დეზაფრიკატიზაციას — ჯ—დ.

РЕЗЮМЕ

Как установлено Г. С. Ахвледиани, в осетинском языке в словах, с двумя абруптивами или же аспиратами, один из них (особенно первый) озвончается, напр., осет. *biḡpa* ← груз. *piḡpa* „мята“, осет. *diçi//diḡi* ← груз. *ṭiḡi* „бурдюк“, осет. *baḡči* (ирон), *baḡči* (диг.) груз. *paḡči* „кулек“, „мешочек“, осет. *goḡosi* ← груз. *ḡoḡoši* „баночка (для кровопускания крова)“, осет. *goḡoga* ← груз. *ḡoḡoga* „хохлатый“, осет. *beḡre* ← груз. *peḡre* — Петр, осет. *baḡara liaxvi* ← груз. *paḡara liaxvi* — Малая Лиахви (река) и т. д.¹.

По мнению Г. С. Ахвледиани, действие закономерности диссимлятивного озвончения глухих смычных обусловлено различной их системой в осетинском и грузинском языках. Осетинский, как индоевропейский язык, в начале располагал только одним глухим смычным — неполнопридыхательной аспиратой — *p, t, k, s* ..., тогда как в грузинском, как иберийско-кавказском языке, имеем два типа глухих смычных — полнопридыхательные аспираты *p, t, k* ... и абруптивы *p, ṭ, ḡ* ... В результате длительного контакта осетинского языка с картвельскими и другими иберийско-кавказскими языками абруптивы и полнопридыхательные аспираты начали глубоко внедряться в звуковой

¹ Г. С. Ахвледиани, К истории осетинского языка, III. Диссимлятивное озвончение смычных в осетинском языке. Труды ТГУ, XVIII, 1941, с. 43. Эта работа вошла в монографию автора «Основы общей фонетики», 1949, и в его «Сборник избранных работ по осетинскому языку», Тб., 1960.

состав осетинского языка. Осетинский язык на определенном периоде развития не терпит пока еще чуждых для него звуков — двух абруптивов, герср. двух аспират (а также абруптива и аспирату) в усвоенных из грузинского языка словах, поэтому один из них изменяется в соответствующий звонкий — груз. *piṭpa* → осет. *biṭpa* „мята“, груз. *koṭoga* → осет. *gosoḡa* „хохлатый“ и т. д.

Процесс адаптации фонетического строя осетинского языка к иберийско-кавказскому Г. С. Ахвледиани делит на три главных периода:

«Первый период — индифферентно-непоследовательного произношения кавказских абруптивов и аспират в осетинском...: грузинские *ṭago* «початок кукурузы» и *ṭago* «полка» по осетински произносятся одинаково: *ṭago* (чаще) или *daḡo* (реже).

Второй период — это период, во-первых, последовательно диссимилятивного озвончения абруптивов и аспират, когда они встречались в заимствованном слове парами, и, во-вторых, стабилизация в осетинском адекватных абруптивов и аспират дающего языка, когда они встречались в словах не парами, а по одиночке...

Третий период — это период адекватного произношения абруптивов и аспират — груз. *piṭpa* → осет. *piṭpa* и т. д.²

Таким образом, по мнению Г. С. Ахвледиани, действие закономерности диссимилятивного озвончения глухих смычных имеет место только в заимствованных словах. Это положение автора следует считать убедительным; оно подтверждается данными и других языков.

«Отдельные случаи диссимилятивного озвончения (абруптивов, но не аспират) — пишет Г. С. Ахвледиани, — были приведены (в прениях по докладу) также в картвельских языках А. Г. Шанидзе, В. Т. Топуриа и С. М. Жгенти: хевсур.

² Г. С. Ахвледиани, Сборник избранных работ по осетинскому языку, с. 145.

gurko „жолудь“, мтнул. baṭaga „маленький“, baṭoni, ср. мегр. raṭoni „господин“, сван. žačär (груз. → čačebi) „почки“³.

Выяснилось, что закономерность диссимилятивного озвончения смычных согласных оказалась характерной не только для осетинского языка, но она налична была и в картвельских языках, т. е. этот фонетический процесс носит более общий характер.

Вопроса диссимилятивного озвончения в картвельских языках более подробно касается Г. С. Ахвледиани в своей монографии «Основы общей фонетики».

В сванском языке он выделяет две группы диссимилятивного озвончения глухих смычных: 1. дистанционно-диссимилятивное озвончение — груз. peṭe → сван. beṭe „Петр“, груз. kaḳali → сван. gaḳ „грецкий орех“, груз. kaṭo → сван. gaṭ „отруби“, мегр. para → сван. bar „священник“ ... 2. Контактно-диссимилятивное озвончение — груз. laḱari → сван. laḱgär „войско“, груз. skeli → сван. sgel „густой“, „толстый“, груз. űkeri → сван. űger „рододендрон понтийский“ и т. д.

На наш взгляд, указанные две группы диссимилятивных озвончений глухих смычных сванского языка совершенно различные фонетические процессы: между этими фонетическими процессами наблюдаются различия существенного характера:

а. В сванском языке (как и осетинском) дистанционно-диссимилятивное озвончение смычных имеет место только в заимствованных словах. В собственном лексическом фонде нет ни одного случая такой закономерности. Что касается контактно-диссимилятивного озвончения смычных, оно действует как в заимствованных словах — груз. laḱari → сван. laḱgär „войско“, так и в собственной лексике — сван. iḱgid „семь“, ср. занск űkwiti „семь“...

б. В сванском языке действие контактно-диссимилятивного озвончения обусловлено физиологическим фактором, тогда как дистанционно-диссимилятивное озвонче-

³ Г. С. Ахвледиани, Диссимилятивное озвончение смычных в осетинском языке, с. 44.

ние — факт акустико-психологического характера.

в. Контактная диссимилиация в сванских диалектах происходит различно: в верхнесванском и лашхском диалектах действует контактно-диссимилиативное озвончение — сван. $i\check{s}gwid \leftarrow *i\check{s}kwid$ „семь“ (ср. занск. $\check{s}kwiti$, груз. $\check{s}widi$), а в лентхском диалекте — контактно-диссимилиативная абруптивизация — лент. $i\check{s}kwid \leftarrow i\check{s}kwid$.

Следовательно, в сванском языке эти два вида диссимилиации — дистанционная диссимилиация и контактная диссимилиация и по результатам разнятся: дистанционная диссимилиация может быть только диссимилиативным озвончением, а контактная диссимилиация может быть как диссимилиативным озвончением, так и диссимилиативной абруптивизацией.

г. Дистанционная диссимилиация имеет место между глухими смычными согласными и обычно бывает регрессивной (реже прогрессивной), контактная диссимилиация происходит между спирантом и смычными и бывает всегда прогрессивной (Г. С. Ахвледиани).

д. И, наконец, что самое главное, эти два вида диссимилиации имеют совершенно разные условия реализации.

Дистанционно-диссимилиативное озвончение, как это установлено Г. С. Ахвледиани, имеет место только в заимствованных словах и, следовательно, осуществляется при контакте двух языков и обусловлено наличием различной системы глухих смычных в этих языках.

Что же касается контактно-диссимилиативного озвончения в сванском языке, оно происходит в комплексах в составе глухой спирант+аспирата: st' , sk , $\check{s}t'$, $\check{s}k$... Эти комплексы являются гармоническими комплексами.

Г. С. Ахвледиани впервые выявил в осетинском языке особый вид глухих согласных ряда d t t' третий тип глухих смычных, (или смычной четвертого ряда) t' с минимальным прерыванием, тип преруптива.

Этого вопроса коснулся В. И. Абаев в одной своей работе «Четыре ряда смычных согласных в осетинском». Выяснилось, «что в осетинском языке имеется не только три t , но соответственно три k , три p , три s , и три \check{s} »⁴. Выяснилось

⁴ В. И. Абаев, Осетинский язык и фольклор, М.—Л., 1949, с. 512.

также, что все эти глухие находятся в комплексе со спира́нтами — *st, sk, sp* ... и «что предшествие глухого спира́нта является тем необходимым фонетическим условием, с которым связано появление смычных 4-го ряда (негеминированных)»⁵.

Выяснилось также, что «спира́нты вызывают, по своей природе, большой расход выдыхаемого воздуха, так что его уже не хватает на то, чтобы снабдить придыханием следующий за ними смычный, который и оказывается таким образом лишенным придыхания, т. е. смычным 4-го ряда»⁶.

Эта же закономерность действует и в картвельских языках. Именно, и в сванском языке наличие комплексов согласных — глухой спира́нт+аспирата — является условием как озвончения вторых членов комплексов — аспират в верхнесванских диалектах и в лашхском диалекте, так и абруптивизации тех же аспират в лентехском диалекте — груз. *laškarí*, сван. *lašgär* (верхнесван. и лашх.), *laškäg* (лент.)⁷.

Таким образом, озвончение аспират в комплексе со спира́нтами — это специфическое явление указанных диалектов сванского языка, а абруптивизация тех же аспират в лентехском диалекте сванского языка — это общее явление картвельских языков, особенно, грузинского языка, частично и чанского диалекта занского языка. Комплексы *st, sk, št, šk* следует считать гармоническими комплексами. Отклонение же от таких комплексов — *st̥ sk̥, šl̥ šk̥* — вторичное явление. Так, например, мегрельские фамилии с комплексом *sk* — *pařaskiri* по грузински произносятся как *pařskiri* или, наоборот, грузинское слово *sustí* „слабый“ в мегрельский диалект перешло в виде *susti*, ср. груз. *škami* → мегр. *skami* „скамья“, груз. *ška* „улей“ — мегр. *ska* „пчела“ и т. д.

В чанском диалекте занского языка, в отличие от мегрельского (как в грузинском языке) в указанных комплексах наблюдается процесс диссимилятивной абруптивиза-

⁵ В. И. Абаев, там же, с. 514.

⁶ В. И. Абаев, там же, с. 515.

⁷ Ср. С. Жгенти, Основные вопросы фонетики сванского языка, Тб., 1949, с. 172 (на грузинском языке, резюме на русском языке).

ции — мегр. skiri—чан. şkiri „сын“, мегр. skani—чан. şkanı „твой“ и т. д.⁸.

Как выше было указано, случаи дистанционно-диссимилятивного озвончения глухих смычных из других языков, имеются в грузинском языке, особенно в его горских диалектах, а также и в древнегрузинском литературном языке.

Ряд таких случаев в усвоенных словах (независимо от Г. С. Ахвледиани) выявил в древнегрузинских письменных памятниках Фр. Нейссер: др.-груз. baraklisi ← paraqlisi (греч. παράκλησις), др.-груз. ibaḳo ← ipaḳo (греч. ὑπακοή), др.-груз. mandika ← mantiḳa (лат. mantica) и т. д.⁹.

Очень редко встречаются случаи дистанционно-диссимилятивного озвончения в заимствованном языке, напр. мегр. ḳubeci ← русск. купец, чан. mduti ← *mtuti, ср. груз. tuta „тутовое дерево“...

Из абхазско-адыгских языков примеры дистанционно-диссимилятивных озвончений глухих смычных в заимствованных словах мы находим в кабардинском языке, именно, в словах, вошедших из русского языка с двумя аспиратами, одна из них (первая) подвергалась озвончению: русск. пальто → каб. bāl'to, русск. корешки → каб. g'əgəşki → žəgəşki, русск. платок → каб. bāl'toko и т. д.

Эти языки имеют различную систему смычных согласных: кабардинский язык исторически располагал четверичной системой смычных — звонким d, полнопридыхательным t, абруптивным ʈ и неполнопридыхательным — преруптивным t'. Из них, надо думать, не очень давно преруптивы заменились звонкими — каб. *wat'ä → wadā «молоток», т. е. четверичная система смычных кабардинского языка смешанных — звонким d (д) и неполнопридыхательным t' (т). Имела троичную систему, в русском языке парная система

Следовательно, из глухих смычных русского и кабардинского языков нет идентичного звука. Именно такое условие,

⁸ Н. Я. Марр, Грамматика чанского (лазского) языка, Петербург, 1910, с. 184.

⁹ Fr. Neisser, Studien zur georgischen Wortbildung, Wiesbaden, 1953, с. 21.

как это установлено Г. С. Ахвледиани, создает фонетический процесс дистанционно-диссимлятивного озвончения глухих смычных в усвоенных словах. Так, например, в вошедших устным путем из русского языка в кабардинский язык слова с двумя аспиратами одна озвончилась: русск. пальто → каб. bal'to, русск. пятак → каб. bjataq и т. д.

Но потом, после массового проникновения русских слов в кабардинский язык, русские аспираты стали передаваться в виде абруптивов (как в грузинском языке) — русск. копейка → каб. k'arjajka → čarjajča, русск. патрон → каб. paŋron, русск. акация → каб. k'ac → čac, русск. казна → каб. k'azona → čazona, русск. канава → каб. k'anawa → čanawa.

Для адыгейского языка не является характерным процесс дистанционно-диссимлятивного озвончения усвоенных из русского языка слов, что и обусловлено особенностью фонетической системы смычных. В отличие от кабардинского языка адыгейский язык в основных диалектах сохранил исходную четверичную систему смычных согласных, т. е. сохранил неполнопридыхательные аспираты, преруптивы, тождественные аспиратам русского языка. В результате этого в адыгейском языке в словах, усвоенных из русского языка, аспираты произносятся адекватно: русск. пальто → адыг. p'al't'aw, русск. копна → адыг. k'or'nä, русск. картофель → адыг. k'apt'of, русск. акация → адыг. ak'ac, русск. патрон → адыг. p'at'ron, русск. канава → адыг. k'anaw, русск. десятина → адыг. desat'ən...

Таким образом, дистанционно-диссимлятивное озвончение глухих смычных в усвоенных из других языков словах имеет место в осетинском языке в усвоенных из грузинского языка, в кабардинском языке в усвоенных из русского языка и в сванском языке в усвоенных из грузинского языка, а также в единичных случаях в грузинском языке также в заимствованных словах и эта фонетическая закономерность, по предположению Г. С. Ахвледиани, обусловлена наличием различных систем глухих смычных указанных языков.

Но это положение Г. С. Ахвледиани как-то кажется спорным по отношению к сванскому языку, поскольку сванский и грузинский языки имеют идентичную систему смычных согласных.

В пользу положения относительно закономерности диссимилятивного озвончения смычных согласных указанных языков Г. С. Ахвледиани приводит довольно вескую аргументацию. По его мнению, представляет большой интерес тот факт, что диссимилятивное озвончение смычных оказалось в тех картвельских периферийных языковых единицах, которые имели длительные контакты с другими языками¹⁰. В самом деле, сванский язык, находясь в контакте с адыгскими и другими языками, наверно, испытал некоторые изменения в фонетической системе смычных согласных.

Приходится сожалеть, что рассмотренная выше закономерность не учитывается в исследованиях некоторых авторов¹¹.

¹⁰ Г. С. Ахвледиани, Основы общей фонетики, с. 378.

¹¹ Имеется в виду в первую очередь в книге Т. В. Гамкрелидзе и Г. М. Мачавариани «Система сонантов и аблаут в картвельских языках» (Тб., 1965) «Предисловие редактора» Г. В. Церетели, с. 032.

ს ა ძ ი მ ბ ე ლ ი
ქ ა რ თ უ ლ ი

აქაცია 19	იბაკო 9
აჰარა 12	იპაკო 9
ზარაკლისი 9	კაბარკი 9
ზასკუნჯი 27	კაკალი 13
ზატარა 8, 9, 53	კალათი 23
ზატონი 9, 53	კალატოზი 13
ზატრონი 8, 53	კანკრა 27
ზილწი 9	კაპიკი 17
გატა 9	კარაქი 5
გერკი 26	კატა 9
გურკა 25, 26, 28	კვირიკე 14
გურკო 8, 9, 53	კვირისტავი 46
დინქარი 29	კვირიკობის თვე 14
ებისტოლე 9	კიბო 23
ეგუტერი 9	კინკარუჯა 27
ეკუტერი 9	კირიკა (კირკა) 7
ეპისკოპოსი 14	კირწყალი 13
ეპისტოლე 9	კიტრი 5, 36
ზღველი 44	კომბალი 9
ზოკო 10	კომბოსტო 10
ზრქელი 14, 45	კოსტა 14, 46
თუთა, თუთის ხე 12	კოტოში 36
თითისტარი 46	კოშკი 14
	კოწახური 13
	კოკობი 5

კრამიტი 14, 48
კრკო 26
კურკა 25, 26, 27
კურკანტელა 26
კურკლი 26
კურკა 26
კუჭი 5 Ⴎ

ლაშქარი 4, 14, 41, 52

მაგრატელი 9
მათრახი 14
მანდიკა 9
მანტიკა 9
მაკრატელი 9
მა(რ)ჯაყელი 9
მაქანკალი 9
მუშტი 13
მუშტარი 43

ნესტი 46

პალტო 13, 48
პამედნიკი 9
პარაკლისი 9
პარასკევი 22
პარკი 13
პატარა 9
პატარა (ლიახვი) 5
პატრონი 13
პაწკი 13
პეტრე 3, 5, 13, 21, 36, 37, 48
პილწი 9
პირწამალი (თოფისა) 13
პიტნა 5
პრისტავი 14

რაქა 12
რკო 25

საბატიო 9
სამღეთო 25
სამხლო 25
სამხთო 25
საპატიო 9
სთველი 44
სისხლი 31
სიტყვა 10
სოკო 10
სტეფანე 14
სტვირი 45
სტუმარი 45
სუსტი 46
სქელი 4, 14, 45

ტაბაკი 14, 45
ტაიჭი 13, 37
ტაშტი 14, 37, 43
ტახტი 14
ტიკი 5, 37
ტოლსტოი 12
ტუტა 13, 48

ფუტურო 5
ფასკუნჯი 27

ჭატო 13, 48, 49
ჭრისტე 46

ყანჩა 14
ყარყატი 13
ყაჭი 14

შენი 47
შეიღი 46, 52
შტერი 44
შუა 46
შქერი 14, 47

ჩემი 4

ცაცხვი 31
ცეცხლი 31

ქუნკალი 28
ქუნა 28

წითლანაძე 11
წითლიძე 11
წისკვილი 14
წუნკალი 28

ჭაბუკი 9, 53
ჭაკი 14, 48

ჭაბუკი 9
ჭაქები 8, 14, 48
ჭახრაკია 14
ჭერ (ჭრა) 29
ჭიათურა 12
ჭითაეა 11
ჭითანაეა 11
ჭიკჭიკი 14
ჭინკარი 29
ჭიშკარი 14
ჭლაკვი 24, 25

ჯინკარი 29
ჯიტაეა 11, 12
ჯურქერი 27

ხიისტავი 46

სვანური

ბალტო 13, 48
ბაპ 13, 48
ბატრონ 13, 48
ბაწკ 13
ბეტრე 13, 48
ბირწამპლ 13
გაკ 24, 48
გალტეზ 13
გარაყუნტ (ყარაყუნდ) 13
გატ 10, 48, 49
გირწყალ 13
გოწხირ 13

დაიქ 13, 48
დაშდე 42
დაშტე 42
ღგტა 13, 48
ებისკოპოსი 14
ვისგვ 42, 45, 46
ვისკე 42, 46
ზგელ 45

ესგა 46, 49
ისგვი 4, 47
ისკა 46
იშვეიდ 47, 52
იშქვიდ 47, 52
იშქვიდ 47, 52

ჟეშლ 43
ჟეშტ 43

კაპრა 43, 52
კოსლა 14
კოშგ 14, 33, 41
კრამიდ 14, 48
კუბეც 11, 14

ლაგუირიკა 24
ლაგუირკე თეე 24
ლაგურკა 14, 24
ლაშგარ, ლაშგარ 4, 14, 41, 49, 52
ლაშგარ 52
ლემესგ 42
ლემესყ 42
ლესგ 45

მადრაბ 14
მიშგვი 4

ნესგა 45

პრისდაე 14

სამხლო 14
საგანი 14, 47
სგელ 4, 14, 41, 49

დაჩხირი, დაჩხური 31, 32
დიშქკუ 32
68

სდუბანე 14
სდუბანუ 14
ტაბაგ 14, 48
ტაშლ 14
ტახლ 14

უსგვა 42
უსკვა 42

ქრისდე 14, 49

ყანჯუ 14
ყაჯ 14

შგერ 14, 47
შლიმ 42
შგურ 42
შკურ 42
შტიმ 42

ჩიჩვილ 46 ✓
ჩხარა 46

წისგვილ 14, 36, 41

ჭაგ, კაგ 14, 48
კაგე 24, 25
კაქარ 14, 48
კაქკულდ 52
კახრატა 14
კიშგარ 14, 33, 41

ჯაქარ 14, 48
ჯგქ 14

ზანური

ღირჩე 30
ღიცხირი 31, 32

დიქიკი 29
დოფა 11
დუცხუ 31
ღგრჩე 30
ზიტა 10
ზიტყვა 10
კობალი 9
კიბოია 23
კუბეცი (купец) 11
კურკანტელა 27
მღუთი, მღუთიშ ჯა 12
მუშთარი 43
მუშთი 13
ნოსტონი 46
ოშქური 46
ოშქური 46
პაპა 13, 48
პატონი 9, 13
სეფანე 46
სვირი 45
სომაქი 46
სუმარი 45
სუსთი 46
სქანი 14, 47
ტაშთი 43
ტუტა 14
ზარგსკა 5, 22
ზარგსგვი 5

ფშქერი 47
შერი 44
შკორომს 47
შქერი 47
შქა 46
შქვითი 46
ჩქიმი 4
ჩხვინდი 30
ჩხვინჯი 30
ცუნდი 30
ცუნჯი 30
ძიტ 10
წალენჯიხა 30
წუნდიხა 30
წვანდი 30
წვანჯი 30
ჭაქვინდი 30
ჭაქვინჯი 30
ჭითაწყარი 12
ჭიშყარი 47
ჭკორ 30
ჯაშქვილუ 30
ჯი(ნ)ჭითა 30
ჯირჩე 30
ჯიშთი 30, 44
ჯიშკილა 30
ჯუმაშხა 30
ჯჯრჩე 30

ოსურნი

პარკი 5
პარკი 5.

ბატარა (ლიახვი) 5
 ბეტინა 5, 6, 7
 ბეტრე 3, 6, 7, 21, 36, 37, 49
 ბიტნა 5, 6, 7, 49
 ბუტრო 5
 გარაჰი 5
 გოტოსი 5, 36
 გოწობი 5, 36
 გუწა 5
 დიჰი 5, 37

თაბა 6, 49
 პეტრე 49
 პიტნა 6, 7, 49
 ტაფა 6, 49
 ძილაკუ 24
 ძელაკტე 24
 ჯირკა 5
 ჯიტრი 5, 7, 36.

ჰაბარდოვული

ალაყ 18
 ბწლ'თწჳი 15
 ბწლ'თო 15, 53, 54
 ბწლ'თოჰი 53
 ბანწ 21
 ბწრწწაწა 22
 ბწრწსკწ 22, 53
 ბწრწსკწწწიწ
 ბწმთაყ 17
 ბწრანგჳ 15
 ბწრანგჳი 15, 53
 ბძ 40
 ბწთგარბგწი 15, 21
 გწლღუ 18
 გწლ 18
 გწგრგწკწი 15
 ჰაბასთოვჳწ 20
 თაწწბწგწ 19

თხ'გ 19
 თგწ 19
 მაღწ 18
 კწწწონწ 19, 55
 კწწლ'ოწ 19
 კწალ'გწღლორ 19, 21
 კწწწწაწმთ 19, 55
 კწწწწაწჳწ 19, 55
 კწწპწგწწ 19, 55
 კწარწაწგწწ 19
 კწარტოჳწ 19, 55
 კწარტუწწ 19
 კწარტ 19
 კწაპწმწკწწ 19, 53
 კწაპლწწ 19
 კიწყილ" к|уэ|ол 19
 კიწგლ'ოჰი (к|улок|у) 19
 კიწგპწმწტ (к|у|п|е|ц) 11, 19

ლოშკა (ლოშკ|ჟ)

ლოშკა 19

მათ 19

მარკა 20

მეზ'ეჟ 17

მასთ 53

მეტრონ 53

მუჯანთ 21

მუქ'მათ 21

მუად 21

მუ 19

ფათრონ 19

ფართ 19

ფარქა 20

ფლ'ან 20

ფსჟ 19

ფშჟ 17

ფშჟა 19

ქადრხ'არ 20 .

ქოლ'ხოზ 55

ქინი 55

ქენაზ 16

ქენუტ 19

ქინრთაგრა 20

ქიგლ'აქ 20

ათანა 18

ბაგთაქ 17

ბარანქან'გა(ან) 53

ბარანქან შახ'ინ 53

ყანბესთ 17

ჩენუტ 19, 22

ძა

წაპ 28

წეჟა 28

კანონ 19, 55

კანლსკა 53

კანლოშ 19

კანლ'გნდორ 19

კანაჟ 19, 55

კანკანთ, კანკანთ 19, 55

კანკანქა 19

კანპლ 19

კანწა 29

კანკან 55

კართუზ, კარტუზ 19

კანრნაგა 19

კანრტოქ 19, 55

კანრტუზ 19

კარც 55

კანწა 28

კენაზ 16

კარგუშქი 15

ხ'ინრაქა 20

ჟანთარ 20

ადილიშური

ჟანთ 18

მეჟაქ 17

მასთ 53

ჭათ'წ 21

ფ'წთ'რონ 54

ფ'წლ'თ'წჟ 54

ფ'ანწ 21

ფ'შჟ 17

ფ'ც'გ 40

ქ'წთგ(ჟ) 18

ქ'წრთუზ 19

ქ'აფ'გწწ 21

ც'წ 18

კწბასკწ 17

აბაზური

კაპწა 22

კარტოჭ 22

კარტუზ 22

კლათ 23

კწუტ 22

აფხაზური

აბგსთა 52

აკალათ 23

აკასსირ 22

აკლასს 22

აკონვერტ 22

ამუზიკა 22

აპოეტ 22

ნოღაური

ბურუშ 23

ყარაჩაული

ფურჩ 23

რუსული

Аджара 12

акация 19

жакет 21

забастовка 20

72

кадры 20

казна 19

калоши 19, 53

канавა 19

капля 19

капуста 10, 17

жарниз 19
картофель 19
картуз 19
кассир 22
квартира 20
кино 55
кирка 5, 7
кирпич 17
класс 22
кнут 19, 54
князь 16, 17, 54
колхоз 55
коляска 53
конверт 22
конфета 19
копейка 19, 53
копна 19, 21, 22
корешки 15, 53
коридор 21
куколь 19
кулак 20
кулёк 19
курага 20
купец 11, 14

ложка 19
марка 20
мужик 17
музыка 22
пальто 15, 53, 54
памятник 9
парта 19
патрон 19, 53
пачка 20
Петербург 15, 21, 22
план 20
платок 15
пристав 14
пряник 15, 53
поэт 22
пятак 17
Рача 12
Толстой 12
Чнатура 12
Читава 11
Читацкари 12

შინაარსი

შესავალი	3
ნაწილი პირველი	
პრუ ხუულთა დისტანციურ-დისიმილაციური გამ- ქლერიბა	5
I. ყრუ ხუულთა დისტანციურ-დისიმილაციური გამქლერება ოსურ ენებში	5
II. ყრუ ხუულთა დისტანციურ-დისიმილაციური გამქლერება ქართულურ ენებში	8
1. ყრუ ხუულთა დისიმილაციური გამქლერება ქართულში	8
2. ყრუ ხუულთა დისიმილაციური გამქლერება ზანურში	10
3. დისიმილაციური გამქლერება სვანურში	12
III. ყრუ ხუულთა დისტანციურ-დისიმილაციური გამქლერება ყაბარდოულ ენაში	15
IV. დისტანციურ-დისიმილაციური გამქლერების კანონზომიერების მნიშვ- ნელობისათვის	23
ნაწილი მეორე	
პრუ ფშვინევირ ხუულ თანხმოვანთა კონტაქტურ- დისიმილაციური, გამქლერიბა-გამქვეთერიბა ძარტვილურ ენებში	
I. ყრუ ფშვინევირ ხუულ თანხმოვანთა დისიმილაციური გამქლერება-გამ- ქვეთერიბის საკითხი სვანურში	33
II. ყრუ თანხმოვანთა კონტაქტურ-დისიმილაციური გამქლერება-გამქვე- თერიბის პირობებისათვის სვანურში	38
III. კონტაქტურ-დისიმილაციური გამქვეთერება ქართულსა და ზანურში	43
დასკენები	48
Резюме	57
საძიებელი	65

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

სბ 2128

•

რეცენზენტები ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორები: პროფ. ა. კიზირია,
პროფ. არ. მარტიროსოვი

გამომცემლობის რედაქტორი გ. გოგიავა
მხატვრული რედაქტორი ი. სიხარულიძე
ტექნორედაქტორი ნ. ოკუჯავა
კორექტორი ნ. ფიფია

გადაეცა წარმოებას 21.6.1983; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 15.6.1984;
ქალაქის ზომა 60×84/16; ქალაქი № 1; ნაბეჭდი თაბახი 4.8;
სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 3.2.

უე 01157;

ტირაჟი 1000;

შეკეთა № 3625.

ფასი 50 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мцннереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19